

SOCIETAT MEDIEVAL I ORGANITZACIÓ DE L'ESPAI EL CAS DE CASTELLA DEL SEGLE VIII AL XII

JOSÉ ÁNGEL GARCÍA DE CORTÁZAR
Universitat de Cantàbria

La paraula *espai* surt sovint, des de fa uns anys, en els estudis d'història medieval. A voltes, com un parent llunyà recentment descobert el qual es convida a algun dels seguicis organitzats. Trobem, així, investigacions sobre l'espai de la mort, l'espai de manifestació simbòlica de la dominació, l'espai del pudor..., i d'altres. És com si una moda, potser inconscient, però, de tota manera, a to amb l'èxit del pensament feble, d'allò que és *light*, imposés la substitució del contingut (la mort, la dominació, el pudor...) pel continent, per l'escenari en què aquelles realitats es despleguen. Encara que a vegades aquests estudis sonen a pur homenatge verbal a alguns dels treballs clàssics de l'antropologia, en altres ocasions s'apropen més al que hauria de constituir el seu objectiu, l'anàlisi d'una fracció de la realitat social com a instrument deliberat i operatiu per al coneixement de la seva totalitat. En aquest cas, com en tots els que afecten la història de la societat, només la integració o, almenys, la localització de les seves informacions en la trama d'una interpretació general justifica nous intents.

El que s'ofereix en aquestes pàgines constitueix un resum de les exposicions que vaig realitzar en el Seminari d'Història del Dret de la Universitat de Barcelona els dies 22 i 23 d'abril de 1993. Respon, precisament, a l'objectiu anunciat: integrar, en el marc en què adquireixen sentit i a partir d'una hipòtesi general, unes quantes anàlisis referents a la història d'un espai. No es tracta, per tant, de teoritzar sobre l'espai o els espais, sinó d'analitzar-lo com a projecció de les relacions de poder d'una societat i, per tant, en canvi permanent. La protagonista escollida és, en aquest cas, la societat constituïda per la gent que viu entre els anys 700 i 1200 al territori comprès entre el mar Cantàbric i el sistema Central. Per tal de simplificar, i atesos els resultats observables en la segona d'aquestes dates, ens hi referirem com a societat del regne de Castella.

1. ESPAI I CONEIXEMENT DE L'ESPAI: UNES REFLEXIONS INTRODUCTÒRIES

La idea general que presideix aquest assaig és senzilla. Tot grup social o, dins d'aquest, tot individu, té la seva pròpia política de l'espai. Si aquell o aquest posseeixen prou poder per tal de plasmar-la, ho acabaran fent. Si en el marc de referència escollit el seu poder és absolut, les realitzacions espacials obeeiran directament a la seva inspiració. Si, al contrari, diversos grups o individus tracten de fer valer la seva pròpia política de l'espai, el resultat haurà de compaginar les forces respectives presents. Les empremtes observables en l'espai seran diferents en l'un i l'altre supòsit. En qualsevol dels dos, el seu coneixement podrà servir de pista per al coneixement de la societat protagonista.

1.1. *El coneixement de l'espai social com a producte social*

Ja fa més de quinze anys, Henri Lefebvre al·ludia als camins pels quals es buscava aleshores la ciència de l'espai. La filosofia, l'epistemologia, l'ecologia, la geopolítica, l'antropologia, l'etnologia... Alertava sobre els perills que assetjaven els caminants. Fonamentalment eren dos: la descripció i la fragmentació. I recordava finalment que la forma de l'espai social és conjunció, simultaneïtat. Al contrari que l'espai naturalesa, que juxtaposa, l'espai social implica conjunció o possibilitat de conjunció de tots els elements en un punt o al voltant d'un punt. En altres paraules, acumulació, jerarquització. La ciutat i el seu entorn regional apareixen així, des del segle XI als nostres dies, com un dels conjunts que millor exemplifiquen les virtualitats de síntesi d'un espai social. Amb el seu centre i la seva perifèria, amb la relació dialèctica entre ambdós. Amb la seva morfologia expressiva d'una funció i una estructura.

Ciutats i les seves regions, o regions i les seves ciutats, mostren dos trets de l'espai. El primer: l'espai apareix creat per una energia. És el resultat de fluxos que es despleguen en totes les direccions. En el seu fluir continu, van generant situacions de cruïlla, d'atracció, de repulsió, van forjant subespais de trets afins. Qualsevol dels furs locals del segle XII recull la multiplicitat de fluxos i espais que la comunitat percep.

Agafem el *Fuero de Nájera*. En la seva redacció, probablement de cap al 1140, els espais percebuts són nombrosos. Espais de desplegament de la morfologia urbana: la casa, el carrer, la muralla; espais d'aprofitament ramader; espais d'exempció de prestació de serveis; espais de mitgeria per als processos judicials en què s'emboïgués un veí de la ciutat; espais de circulació mercantil animada per l'exempció de teloni. En resum, una percepció espacial, que, segons el criteri escollit amb relació a les diferents funcions de l'espai, va des de la unitat més petita, constituïda per la casa, fins a la més ampla: en aquest cas, La Rioja Alta amb els seus dos mil quilòmetres quadrats.

I, segon tret de l'espai: l'espai té una història. O, tal volta, tres històries. Les que corresponen a l'espai físic, l'espai mental i l'espai social. Entre els tres existeix permanentment una relació dialèctica, encara que, en un sentit general, el tercer engloba els dos primers. Amb un objectiu a llarg termini: configurar espais adequats per al desenvolupament de relacions de producció i relacions socials de reproducció d'un sistema. D'una manera normalment deliberada, els grups o individus amb capacitat per fer-ho assignaran espais específics per al desenvolupament dels dos tipus de relacions.

En el curs de la investigació, aquest espai social global tendim a fragmentar-lo. De tal operació es dedueixen dues evidències. Una: els subespais en què pot fragmentar-se un únic espai social són enormement variats. I dos: cadascun d'aquests subespais pot experimentar, històricament, un canvi d'ús i de valor. Tres exemples. El primer procedeix de Biscaia i Guipúscoa. Els documents del segle XII ens indiquen que ambdues regions eren famoses per la seva ramaderia vacuna. Tres segles després, ho seran per les seves ferreries i la seva activitat mercantil, singularment marítima. Una paraula basca ha recollit, en els seus canvis de significat, tota una història de valors de l'espai. El vocable és *ola*. En principi va designar genèricament un espai, un lloc, la ubicació d'alguna cosa. Més tard, *ola* va significar la mallada on es recollia el bestiar oví. I, per fi, ja al segle XIV, va passar a ésser símbol de ferreria.

Segon exemple, la plaça major de Valladolid. Del segle XIII al XV, era l'espai extern al nucli urbà primitiu, l'espai del mercat. A mitjan segle XVI, aprofitant un incendi, la plaça gairebé no canvia de dimensions però sí de sentit. Esdevé l'espai cívic i, sobretot, l'espai de manifestació simbòlica del poder. Serà l'escenari d'alguns actes de fe inquisitorials. Abans i després dels canvis, la plaça val·lisoletana és, com la titula Adeline Rucquoi, *un món abreujat*. El que passa és que el món que abreuja, que resumeix, ha canviat. Abans, el que importava era el mercat. Ara, aquest es desplaça cap a l'anomenat *Campo grande*, i el que importa és que la plaça mostri el desplegament del poder. No només municipal. Recordem que, durant uns lustres del segle XVII, Valladolid serà la capital de la monarquia espanyola.

El tercer exemple ens el proporcionen les catedrals gòtiques. Cal ésser Erwin Panofsky per a captar les subtileses de les possibles relacions entre escolasticisme i art gòtic. No cal ésser-ho per a observar i tractar d'interpretar les diferències existents entre la catedral gòtica de Burgos i la renaixentista de Granada. A la primera, la compartició física de l'espai beneficia el desenvolupament d'unes capelles acotades, privades, en les quals es desplega la riquesa dels seus titulars. A la segona, una integració dels espais subratlla idees de centralitat i uniformitat. De l'autoritat eclesiàstica i de la relació de l'home amb Déu. En el marc d'un edifici en el qual, per sota de les brillants solucions arquitectòniques de Gil i Diego de Siloe, la mesura de l'home apareix amb claredat. A les catedrals gòtiques, en canvi, es tracta de mesurar Déu. Un mateix edifici, el temple catedralici, acomoda les seves dimensions i la seva concepció espacials a un canvi mental. Però aquest no és prou profund per a impedir que, dins del context de l'espai social global, la catedral continuï fent el paper preminent que la societat medieval li havia adjudicat.

1.2. *Les formes d'entendre i estudiar l'espai*

Com tota realitat, qualsevol espai social pot ésser objecte d'una anàlisi formal, estructural o funcional. Cadascuna amb el seu propi codi, el seu mètode, per a desxifrar els senyals, els símptomes. I, d'alguna manera, també com tota realitat, l'espai pot ésser entès de tres maneres. Com a espai que es percep; com a espai que es concep, i com a espai que es viu. Cadascuna d'aquestes tres formes, esquematitzades per Lefebvre, ha estat objecte de l'atenció dels investigadors medievalistes. Cadascuna ha deixat empremtes importants en la informació escrita o en l'espai mateix, en exemples que van de la cartografia a la geografia, de l'arquitectura a la iconografia.

L'espai com a espai percebut s'aprecia en els mapes o en les relacions de noms geogràfics, normalment amb intenció administrativa o fiscal. Són ben conegudes les diferències entre les representacions del món en l'arcaica cartografia dels devots alt medievals i en la dels portulans baix medievals. L'espai com a espai concebut és el dels utòpics, els planificadors, els urbanistes. Els agrada concebre l'espai com un àmbit sobre el qual intervenir d'acord amb una racionalitat. Pot ésser teològica i explicar la substitució dels murs per vidreres, que deixen passar la llum (Déu), a les catedrals gòtiques. O sociofísica: i neix un urbanisme regular, geomètric, conservat en la majoria de les viles creades al nord peninsular entre els segles XII i XIV. O, en l'àmbit de la sociabilitat cenobítica, el monestir cistercenc amb un plànol en el qual, com va mostrar Braunfels, ha cristal·litzat espacialment el conjunt de funcions d'una comunitat monàstica.

L'espai com a espai viscut, per fi, és el resultat de la dinàmica dels grups socials. És sabut que abasta una triple realitat: física, social i simbòlica, sempre en relació dialèctica. En línies generals, el lloc físic de residència, el lloc social de *status* i la velocitat de circulació, que depèn d'uns mitjans tècnics, però també d'una capacitat econòmica, són factors en l'estimació de l'espai com a espai viscut. Pel que fa a la realitat simbòlica, recordem, un altre cop, les places majors i catedrals, però el mateix podem fer amb relació als monestirs i castells. Les dimensions de l'habitable dels homes respecte a l'habitable de Déu, a l'edat mitjana, van constituir la millor expressió material del component simbòlic dels espais.

En definitiva, diverses formes d'entendre l'espai. I, en conseqüència, la seva organització. No oblidem, almenys, des de la teoria, aquest amplíssim panorama ple de referències, abans d'aplicar l'esforç a un dels seus aspectes relativament concret, l'organització social de l'espai com a espai viscut. Això és, la manera com una societat determinada ordena l'espai viscut. Entesa així, apareix com una projecció del joc d'interrelacions entre tres components: Societat, Poder, Espai. L'argument que reuneix els tres només és visible a través de l'anàlisi del procés de producció-apropiació-gestió de l'excedent generat per la societat a partir d'un espai social que comporta un espai físic. A aquests tres protagonistes que ens recorda José Eugenio Sánchez, i per a l'època alt medieval, convindria afegir-n'hi un altre, el quart: el procés d'atribució social de l'espai. O, per ésser exactes, desglossar-lo del d'apropiació. Amb un objecte: subratllar el paper de l'adquisició de l'espai, a través de diversos expedients, que van de la *pressura* al repartiment, en la història de l'Espanya medieval.

La conclusió, inacabable, del quàdruple procés és clara: l'espai purament natural, geogràfic, esdevé un espai social; integrat jeràrquicament. La distribució de poder en la societat es tradueix en una jerarquia d'ordenació de l'espai. Més encara, el grau de coherència entre espai social i estructura social influirà en les possibilitats de reproducció d'aquesta.

1.3. *Societat castellana i organització social de l'espai. Un tema en expansió*

La historiografia hispana va trigar temps a donar entrada als temes de l'espai, tal com es presentaran aquí. En un llibre que vaig tenir ocasió de coordinar el 1985, vaig sintetitzar un itinerari de les preocupacions espacials de la investigació espanyola de tema medieval. L'itinerari passava per tres situacions que anaven progressivament apropant els tres components d'aquest tipus d'història: la societat, l'espai i l'organització del segon per la primera. En aquest apropament, l'aportació d'alguns geògrafs com Jesús García Fernández, Ángel Cabo o José Ortega, i la d'alguns antropòlegs, singularment, Julio Caro Baroja, van resultar tan importants com la recepció de les tesis franceses de tema regional. En especial, tres. La de Robert Fossier sobre la Picardia, la de Pierre Toubert sobre el Laci i la de Pierre Bonassie sobre Catalunya. Per això, tant a través d'estudis de base regional com dels més nombrosos dedicats a dominis monàstics, la història medieval espanyola mostrava el 1985 una dada rellevant. Un significatiu aprofundiment en el coneixement de la incidència de la societat sobre l'espai. En definitiva, el nostre saber sobre l'espai hispànic com a espai viscut.

En el marc d'aquest renovat interès, la investigació sobre la societat castellana del segle VIII al XII ha estat una de les més afavorides. I els seus resultats es poden comprovar en diverses direccions. Tres són les més visibles. La primera lliga amb la geografia històrica, de poca tradició a Es-

panya, i, eventualment, s'enriqueix ara amb préstecs de l'arqueologia extensiva. La segona, d'acord amb la seva preocupació pel procés de formació del feudalisme, s'interessa, sobretot, per les demarcacions territorials que van apareixent al regne de Castella del segle x al xiii, enteses com a conseqüència de la consolidació d'un model feudal. Al contrari d'alguns dels autors de la primera direcció del treball, els d'aquesta segona consideren que tals circumscripcions apareixen menys com a marcs fixos que com a marcs administratius fluctuants, especialment fiscals. I la tercera utilitza l'anàlisi de la interrelació dels tres elements (Societat, Poder, Espai) com a factor de comprensió, més encara, de definició d'una societat, amb una atenció especial a les empremtes que el procés general ha pogut deixar en l'espai; bé físic, bé mental, bé social.

És evident que aquesta tercera línia d'aproximació al tema, amb la qual m'identifico, ha posat l'accent en la conformació històrica dels espais, en la definició socioespacial dels trets de la societat castellana del segle ix al xiii. En aquest sentit, i per entendre'ns, podríem dir que l'ha neguitejat menys l'estudi d'un mode de producció (el feudal), que el d'una formació social (la castellana en l'etapa en què es va configurant com a societat feudal). En qualsevol cas, l'aproximació al tema només s'entén si es realitza a partir de l'estructura i les modificacions de la societat. En definitiva, és la societat, articulada en una estructura i amb unes relacions de poder determinades, la que promou una forma d'organització de l'espai amb un fi concret: la reproducció de les seves pròpies bases de poder i la seva estructura corresponent. Vist des de l'altra banda, els canvis esdevinguts en aquesta societat tindran una traducció en l'espai que ocupa.

Dins d'aquest àmbit general, i amb una finalitat operativa, vaig proposar fa sis anys distingir dos conjunts. Unitats d'organització social i formes d'articulació social de l'espai. Entre ambdós hi ha una estreta imbricació: són les forces dominants en la societat les que promouen unes i altres. Avui, després dels estudis d'Esther Peña, s'hi haurien d'incloure, amb més força que aleshores i més coneixement de causa, els aspectes relatius a l'atribució social de l'espai. Sobre aquesta base de partida i reconeixent el principi d'unitat que regeix l'aparició d'unitats d'organització i formes d'articulació dels espais, observem els trets d'ambdós conjunts.

Les unitats d'organització social de l'espai reuneixen, al meu entendre, els trets següents: arrelament i continuïtat territorial, i autosuficiència, i no necessàriament autonomia, en els àmbits socials polítics i en la presa de decisions econòmiques. Al marge de la seva respectiva escala, constitueixen un àmbit social territorialitzat de caràcter globalitzador. Així m'ho semblen: la comunitat de la vall; la comunitat del poble; el solar; la ciutat; la comunitat de vila i terra. En el segon àmbit, el de les unitats o formes d'articulació social de l'espai, prefereixo situar-hi aquelles que es nodreixen amb fraccions de les primeres o es configuren a partir de la juxtaposició d'un nombre variable d'aquelles. Els senyorijs o qualsevol cèl·lula d'acolliment administratiu, sigui eclesíastic o civil, fins el conjunt del regne, serien les unitats d'articulació més comunes.

La distinció té un clar objectiu: posar l'accent en la conformació dels escenaris en què es despleguen les relacions de poder. Això permetrà, a la vegada, subratllar de quina manera el procés de control exercit dins d'una societat, al compàs de la seva cristallització, es va plasmant en diversos enquadraments territorials. L'aparició més abundant d'aquests en moments concrets esdevé un símptoma de modificacions en la mateixa estructura de la societat. Però això mateix podríem dir de

l'aparició de noves formes d'ordenació física de l'espai. Aquestes també són un signe de canvis en la distribució del poder en el conjunt social.

En aquest sentit, no s'ha d'oblidar que, en societats preindustrials, les relacions de poder es defineixen, en gran manera, amb relació a la capacitat respectiva de cada grup o individu per a estendre-les o per a intensificar-les tant sobre l'espai com sobre els homes. De fet, entre aquestes dues manifestacions hi ha una clara interrelació. El que importa és governar homes a través de l'esforç dels quals es controli un territori. Més encara, la intensificació de la pressió sobre els homes acaba obligant-los a ocupar i explotar l'espai de manera que aquest proporcioni rendiments més elevats, no només econòmics, sinó també de conformació social. Això pot provocar, al capdavall, modificacions en la configuració física d'aquest espai. L'exemple, ben conegut dels medievalistes, és l'*incastellamento* italià estudiat per Pierre Toubert. L'*incastellamento* resulta molt més que un simple procés físic d'encastellament, però és, també, un procés físic d'encastellament. És, a més, el resultat i l'estímul de canvis en la jerarquia de valors econòmics i mentals de la societat regional estudiada per aquest investigador francès.

En resum, el fil conductor dels intents d'analitzar l'organització social d'un espai en la llarga durada es pot configurar a partir de la hipòtesi general següent. La població d'un espai considerat posseeix una estructura social que, a través de successives decisions (d'atribució de l'espai; de producció de l'excedent; d'apropiació i gestió d'aquest), ha construït un espai social; per tant, al nivell que sigui, integrat, jerarquitzat. En unes altres paraules, dotat dels trets que atribuïem a les diferents maneres d'entendre l'espai. A llarg termini, i simplificant, els canvis en la distribució de poder en el conjunt de la societat poden anar en dues direccions. Una primera: la desintegració d'aquest espai social. Els seus trets: pèrdua de capacitat per a obtenir i centralitzar l'excedent, alliberament de les diferents unitats d'organització social, l'autonomia de les quals pot acabar afectant els seus nivells més baixos, amb una disminució evident de la dimensió de cada espai social.

Una segona direcció és l'oposada: la integració i, eventualment, l'ampliació de l'espai social del conjunt de la població en estudi. Els seus trets: augment de la capacitat per a obtenir i centralitzar l'excedent; jerarquització conscient de les diferents unitats d'organització i de les formes d'articulació social de l'espai. Cadascuna, en els seus nivells de competència, incrementa la seva capacitat per a enquadrar socialment la població. És la dada fonamental; la qual cosa explica que, formalment, puguin coexistir variades modalitats d'apropiació de l'excedent i, amb això, una certa diversitat en la seva traducció física. El manteniment d'unes mateixes condicions farà que, amb el pas del temps, certes unitats d'organització i certes formes d'articulació de l'espai social es configuren com a hegemòniques. Això és, com les més adequades per a la reproducció d'una determinada estructura de la societat en estudi.

1.4. *El cas que analitzem: la societat castellana alt medieval*

En el nostre cas, l'exemple triat és el que ofereix «la societat castellana» en un període concret de la seva existència: del segle VIII al XII. Justament, quan es defineixen els marcs espacials del que es considerarà societat castellana, això és, diferent de la lleonesa, la navarresa o l'andalusina. La de-

finició té relació amb la cristallització gradual d'un espai polític que reconeix una autoritat en la persona del comte i, després, del rei de Castella. Aquesta situació implica un nivell de territorialització política que inclou la definició, més o menys dràstica, d'unes fronteres i l'existència d'uns mecanismes d'articulació dels espais i de vinculació de les persones dins d'aquests. La situació és, en aquest sentit, força clara a finals del segle XII, a la Castella presidida pel monarca Alfons VIII. Però, és molt més fosca quatre-cents anys abans. Això vol dir que, en el decurs d'aquests quatre segles, els camins de difusió social i territorial de l'excedent han anat adquirint perfils més nítids. I això possiblement ha deixat prou empremtes en l'organització social de l'espai.

La forma que, a finals del segle XII, tenia aquesta societat deixava veure una articulació dinàmica i dialèctica de diferents models d'organització social de l'espai. L'articulació mostrava com a marc global el regne i com a unitats articuladores, les senyories i diversos àmbits administratius, tant eclesiàstics, des de la parròquia al bisbat, com civils, des de l'*alfoz*¹ a la *merindad*.² I unes quantes unitats d'organització. Dins d'aquestes es detecta ja la presència d'un model que pretén assolir una hegemonia sobre la resta i que intentarà conformar la resta als seus objectius. Cap a l'any 1200, sembla que la unitat hegemònica és la ciutat i el seu territori, que, en alguns casos o espais, es troba a punt d'esdevenir comunitat de vila i terra. Però, vora seu, no és difícil trobar altres models. El de la comunitat de vall, el de la comunitat de poble, potser, el del solar aïllat.

Cadascun d'aquests models no hegemònics a escala del conjunt de la societat castellana pot continuar essent-ho en determinades àrees d'aquesta. Però la dinàmica d'expansió del model que esdevé hegemònic acabarà integrant la resta. En uns casos, com a peces que s'articulen orgànicament en el model de *comunidad de villa y tierra*; això passarà amb les aldees situades al sud del riu Duero. En d'altres, com a peces que mantenen la seva aparent independència basada en una homologia de comportaments, recoberta per una integració en el marc d'una circumscripció. Aquesta podria ésser la situació de les aldees als territoris de les ciutats o a les batllies al nord del riu Duero. Per sobre d'uns i altres casos, el fet que, a finals del segle XII, s'ha difós una consciència espacial, almenys entre els cercles erudits, no és el menys rellevant del procés. Segons aquesta consciència, el model d'organització de l'espai és, per antonomàsia, el que agrupa les cases o solars en aldees i aquestes, en territoris presidits per una ciutat. És així com ho presenta el text dels falsos *Votos de San Millán de la Cogolla*.

2. UNA HISTÒRIA D'ORGANITZACIÓ SOCIAL DE L'ESPai DEL REGNE DE CASTELLA DEL SEGLE VIII AL XII

El nostre horitzó d'arribada se situa, per tant, pels volts de l'any 1200. Quan la població assentada en un espai limitat pel mar Cantàbric, el riu Tajo, la serra d'Urbasa i els massissos del sistema Ibèric i una línia més difusa a l'oest, reconeix com a autoritat superior un anomenat rei de Castella. L'espai polític del qual aquest era titular serveix d'espai social d'una societat que aleshores anomenarem *castellana*. El punt de partida és menys nítid. La primera aparició del nom de Castella té lloc en un document privat de l'any 800, però, per a la nostra història, sembla oportú començar cent anys abans.

1. N. del t.: normalment es traduirà per *territori*, tot i que el concepte d'*alfoz* no sigui del tot equivalent al mot *territori*.
2. N. del t.: es traduirà per *ballia*.

2.1. Els possibles trets de la societat de partida. Del Cantàbric al sistema Central a començaments del segle VIII

Una tal societat és el resultat de la dinàmica de desenvolupament de la població existent entre el mar Cantàbric i el sistema Central, i entre l'Atlàntic i la serra d'Urbasa i els massissos del sistema Ibèric. Aquesta població, escassa des de finals del segle III i minvada, circumstancialment, als segles VI i VII, constituïa un conjunt d'agregats socials poc articulats entre si. Per aquestes dates, havia donat forma a tres principals models d'organització social de l'espai, que conformaven els marcs de reproducció de les relacions socials.

El primer model era la comunitat rural de vall. Amb tres trets. Constituir un grup social en el qual les vinculacions de parentiu semblen, encara, significatives pel que fa a l'estratificació i al comandament. Mantenir una dedicació molt prioritàriament ramadera. I posseir una percepció de l'espai de sentit i valor comarcals, no locals. El segon model era la vil·la o gran explotació en devesa (*coto redondo*). És el marc de les relacions de producció esclavistes. A començaments del segle VIII, hi trobem els antics *coloni*, així com *servi*, *mancipia* i *ancillae*, pràcticament unificats en un mateix estatut de servitud. La manca de dades impedeix saber si en alguns casos s'ha produït la substitució d'aquest model per un altre que anomenariem *villa carolingia*. El tercer model era la comunitat de poble. La constitueixen grups humans assentats amb caràcter estable en un emplaçament localitzat, encara que el terror que treballaven no fos del tot permanent. Els seus components formaven famílies nuclears i es trobaven units pels vincles de la coterritorialitat.

Aquests tres tipus d'unitats d'organització social de l'espai, símptomes de tres models d'estructura social, coexistiren, entre els segles VI i VIII, a l'espai comprès entre el mar Cantàbric i el sistema Central, unes proporcions i una distribució espacial absolutament desconegudes. El model interpretatiu més difós és conegut. A mesura que la *vall* i la *villa* es van desestructurar, s'incrementa el nombre de llogarrets i, al principi, tal vegada, encara més, la població dispersa. La seva forma: l'habitable absolutament individualitzat de la família nuclear i el grup de nomenclatura monàstica, sense oblidar fórmules eremítiques, rupestres o no.

2.2. Feblesa demogràfica i dispersió de l'hàbitat als segles VIII i IX

Els darrers decennis del regne hispanogot s'havien caracteritzat per un procés de desorganització política i de desestructuració social, enmig de freqüents crisis de població. Probablement, des de mitjan segle VII, feblesa demogràfica, ruptura de les velles *villae* esclavistes, creació de reduïts nuclis d'habitació vilatana, tal vegada inestables, naixement de formes eremítiques i de petits grups de nomenclatura monàstica van conviure habitualment.

Amb l'arribada dels musulmans a començaments del segle VIII i els seus intents d'assentament, amb la seqüela de moviments de població i la seva incidència sobre l'establerta, es degué accelerar la desorganització dels espais feblement poblats, que eren tant la vall del Duero com les terres muntanyenques que l'envoltaven. En especial, la tendència cap a la desestructuració de les *villae* com a unitats d'explotació i de població. A partir de les existents, es va enfortir un procés de fragmentació. I aquest va comportar el naixement, en part, als mateixos espais reconeguts a les *villae*, de noves unitats d'assentament. Amb una tendència a la dispersió. El caseriu aïllat amb les se-

ves possessions arrels al voltant. El poblet. El modest monestir. O, simplement, la vil·la de dimensions més reduïdes. Al seu costat, la comunitat de vall, típica de les regions muntanyenques del nord, també s'acomodà a alguns espais del Duero ecològicament favorables al seu arrelament. En especial, a les vores muntanyenques de la conca o de la seva rodalia.

Aquesta població escassa i físicament i socialment desestructurada, que va quedar a la vall del Duero a partir de mitjan segle VIII, practicava una economia de subsistència amb la ramaderia com a component dominant en la seva alimentació i en la seva activitat econòmica. Reunida, quan ho estava, en unitats de dimensions humanes mínimes, freqüentava els emplaçaments d'alçada, aprofitant roques naturals i la fusta dels arbres per a construir els seus allotjaments. I, en alguns casos, els mateixos castells de què parlen els textos. És possible que l'al-Quilé dels musulmans, la Castella dels cristians, rebés el seu nom dels castells, en part, cingles naturals abocats als congosts que es troben tant als Montes Obarenes com a les moles que limiten les valls situades entre aquells i l'eix de la carena Cantàbrica. A les zones menys altes, les restes de les velles construccions romanes o visigodes servien, sense dubte, de suport per a nous usos. I, naturalment, les habitacions rupestres, aprofitant els escarpaments dels congosts calcaris dels rius, devien ésser una llar freqüent per a famílies i eremites als segles VIII i IX. Per als que van decidir romandre a la vall del Duero i per als que, a poc a poc, s'hi van anar traslladant.

Des del sud, els mossàrabs d'al-Andalus. Des del nord cristià, els asturians, els càntabres i els bascons. En aquest darrer cas, suposem avui que amb un sentit de colonització de l'espai durià que conjuminava organització política i repoblació demogràfica. Aquesta segona no constituïria, com van pensar Herculano i Sánchez Albornoz, un procés massiu de transvasament de població de la muntanya cantàbrica a la vall. Com si fos el contrapunt lògic del que s'hauria produït de la vall a la muntanya com a conseqüència de les expedicions d'Alfons I d'Astúries a mitjan segle VIII. Avui ens sembla que aquestes havien contribuït a desorganitzar més que a despoblar algunes de les comarques durianes, ja d'escassa població. Entre les quals hi ha, possiblement, de manera més destacada, la Tierra de Campos.

En definitiva, la vall del Duero als segles VIII i IX degué ésser testimoni d'un doble procés. D'una banda, el creixement demogràfic de la gent que no va abandonar la vall. Probablement, de manera dispersa, per efecte de la mateixa desestructuració de les pautes polítiques i econòmiques de la societat hispanogoda. D'una altra banda, les aportacions d'efectius del nord i el sud que, en el seu desarrelament dels solars d'origen, contribuïren a incrementar la població dispersa, desorganitzada, de la vall del Duero. Tant uns com els altres degueren recórrer a l'expedient de l'aprisió (*presura*) per aconseguir un espai on efectuar la seva instal·lació. El simple fet de l'apropiació els en convertia en titulars. Potser, però, foren els arribats de fora els qui, per una cultura superior o per una necessitat més gran de justificar-la, es van veure impel·lits a forjar una memòria escrita de la seva acció. Efectivament, la geografia de les aprisions d'aquests darrers i la cura amb què uns quants aprisiadors posaren per escrit les circumstàncies i les dimensions de l'espai adquirit per aquest procediment han empès a pensar que les seves aprisions es van fer en gran manera sobre un «espai de tots més que sobre un espai de ningú». En tot cas, sobre un espai de poblament generalment dispers.

Aquest tipus d'hàbitat, molt poc dens, inestable, podria explicar la lenta aparició dels noms del que comencen a ésser petits pobles. En principi, era suficient el nom del cap de família, el del cap del grup monàstic, el gentilici del grup aldeà, en el cas d'immigrants assentats, o l'advocació d'una església per a anomenar un àrea d'assentament i explotació. Només més tard, la concentració d'efectius humans en un lloc podia recomanar la substitució d'alguns d'aquells noms pel d'un tret característic del relleu o la vegetació del lloc d'assentament compartit ja per un nombre més gran de famílies. Això, per descomptat, no invalida una altra hipòtesi. Que la població d'aquesta documentalment silenciosa vall del Duero posseís ja, entre mitjan segle VIII i mitjan segle IX, el nivell de llengua adequat per a batejar en romanç algunes de les unitats de poblament més estables. Alguns vilatges que, des d'aquest moment, podran mostrar ja una toponímia que autors com Sánchez Albornoz o, de manera més sistemàtica per a Castella, Gonzalo Martínez, consideren exclusivament producte dels presumptes repobladors que hi acudien des del nord muntanyenc.

Tot això, molt vague, amb prou feines detectable en els documents, però congruent amb les primeres informacions que proporcionen els textos dels aparents «repobladors» de la vall del Duero. Efectivament, aquests prenen en apriació espais amb senyals d'haver contingut abans poblacions, esglésies, explotacions. Proclamen que les *villae* creades a la vall ho són pels mateixos «termini antiquo usu determinatis». Sovint, en especial a les àrees properes a Sahagún, Burgos o Torde-sillas, mostren una tradició i activitat agràries que es poden explicar millor a través de la hipòtesi de l'existència d'una població que de la hipòtesi de la seva absència. La mateixa aparició dels castells a les valls dels rius que afluïxen al Duero per la seva dreta s'explica menys per la necessitat de defensa contra els musulmans que per la de controlar una població creixent. I en aquest creixement hi col·laboren els repobladors que vénen d'altres llocs, del nord i del sud, que, de vegades, s'instal·len en grups concentrats, i els pobladors que residien a la mateixa vall.

Des de l'any 860, els textos manifesten, precisament, una confluència de creixement demogràfic i econòmic del regne d'Astúries, en especial, a l'escenari de la Meseta nord, i d'organització administrativa. En una paraula, de creació d'excedents i d'apropiació, encara lenta però gradual, d'aquests portada a terme per una autoritat a escala del regne i unes autoritats a escala de les seves regions i comarques. A més, per descomptat, de les transferències que permeten que uns quants monestirs comencin a engrandir-se: Abellar, Sahagún, Escalada, Cardaña, Arlanza... D'acord amb els nous temps d'organització, moltes de les primitives cèl·lules eremítiques o microcenobítiques degueren trobar àcomodament en aquesta nova modalitat de concentració d'efectius monàstics. Amb això no feien res més que conformar la seva dinàmica, la qual, paral·lelament, experimentaven els nuclis de poblament aldeà. Efectivament, el doble procés de creixement econòmic i demogràfic degué tenir molt en comú amb un altre, el de renovació de les pautes d'organització de l'hàbitat durià en el sentit d'una progressiva concentració dels creixents efectius demogràfics en forma de llogarrets.

L'increment de la població de la vall degué traduir-se en una multiplicació de les entitats d'assentament, però també en una ampliació de les petites unitats d'instal·lació que havien estat tan usuals entre els anys 700 i 850. En aquest cas, per simple addició d'habitatges de nous residents. En d'altres, la fragmentació, per via d'herència, dels patrimonis familiars es va traduir en l'aparició de

rationes i *portiones*, tant jurídiques com físiques. Un antic caseriu amb les seves propietats al voltant deixava pas a una sèrie de fragments. De seguida, a les parcel·les. La necessitat de completar patrimonis immobles que asseguressin la supervivència de la unitat familiar va portar a alienar algunes d'aquestes parcel·les a canvi d'unes altres de millor situades per als objectius de cada petit propietari. El resultat: concentració del poblament, fragmentació del terratge.

La documentació del darrer terç del segle IX suggereix aquest trànsit. Indica, com a mínim, tres situacions que, encara que, a vegades, són simultànies, acaben constituint una seqüència, mostrant una tendència inequívoca. Aquestes situacions són: la vil·la en el seu sentit de gran explotació; el caseriu, que sembla implícit en expressions dels documents quan assenyalen que determinat bé arrel es troba *iuxta* + un antropònim masculí; i la parcel·la, en el moment en què aquest bé arrel es troba ja *iuxta* + un altre bé immoble. «Villa de Domeno»; «terra iuxta litem» o «iuxta terminum de Saborito»; «vinea iuxta terra de Didaco» serien, per tant, passos de la seqüència que explicita els progressos d'una concentració de la població paral·lela a una fragmentació de la titularitat i dels usos del terreny. La seqüència que porta a la conformació dels vilatges a la vall del Duero.

2.3. Una primera concentració demogràfica i social: el triomf de l'aldea i la seva comunitat al segle X

Després dels silencis dels segles VIII i IX, la documentació dels primers seixanta anys del segle X assenyalava a l'alta vall de l'Ebre i a l'altiplà del Duero una infinitat de petits nuclis de poblament. Pel que avui sabem, i apuntàvem abans, els seus orígens van poder ésser molt variats. Els més freqüents degueren ésser-ne cinc. Tots eren coneguts ja a l'època visigoda, encara que no tenim cap mesura per a avaluar-ne la respectiva importància. Ni aleshores ni en els dos-cents anys que van seguir a l'extinció del regne de Toledo. La vil·la unitària d'un sol posseïdor. Els fragments d'aquestes mateixes *villae*, potser, origen de veïnats, al principi encara sota la dependència d'un *dominus*. Les petites explotacions familiars disperses de residents o d'immigrants de la vall del Duero, entorn de les quals es poden disposar noves unitats familiars. Els diminuts focus monàstics. I les aldees pròpiament dites. Durant un cert temps, les quatre primeres modalitats van proporcionar exemples de poblament dispers de relativa importància. Però sabem que, a poc a poc, aquests exemples es faran estranys i acabaran desapareixent, per extinció o per conversió en autèntiques aldees.

2.3.1. Les aldees: nom, nombre, densitats

L'ús d'un únic mot, *villa*, per a anomenar, almenys, quatre d'aquestes cinc varietats d'instal·lació humana i ordenació productiva de l'espai, dificulta el seguiment del procés. Però també passa a l'inrevés. Sovint, els documents ens presenten indicis de l'existència d'una aldea que, tanmateix, no té el qualificatiu habitual de *villa*. Vegem el cas de l'espai *castellà* entre el mar Cantàbric i el riu Duero. D'aquest es conserven gairebé set-cents documents del l'any 800 al 1030. En aquests, uns mil cinc-cents topònims diferents. Només en un de cada cinc el mot *villa* acompanya o s'integra al nom: *villa Poza*, *villa Orbaneja*, *Villafria*, *Villanova*. A Àlaba, de tres-cents noms de pobles conservats a la *Reja de San Millán*, només un 6 % apareix com a vil·la. En canvi, a terres properes a Burgos, més de la meitat de les cent seixanta entitats de població documentades inclouen la veu *vil·la*. A la resta, la proporció oscil·la entorn d'una tercera part dels noms del lloc.

Pel que fa a aquests, retinguem una dada. Cap a l'any 1000, prop de mil cinc-cents topònims desplegats per una superfície d'uns vint-i-cinc mil quilòmetres quadrats. Restem d'aquests els cinc mil que corresponen a zones gairebé no documentades com Trasmiera, Biscaia i la carena Cantàbrica. Per a la resta, un topònim per cada tretze quilòmetres quadrats. La xifra augmenta considerablement a la Llanada de Álava: un nucli per cada tres quilòmetres quadrats. La mateixa proporció a la Castella primitiva, la Bureba o l'entorn de la ciutat de Burgos. En fi, una plèthora d'unitats de poblament; el resultat d'un creixement de gairebé dos segles, que tendeix a estabilitzar i enfortir les formes anteriors d'ocupació de l'espai. Una xarxa d'aldees les dimensions geogràfiques de les quals coneixem en alguns casos. A Villaváscones el 955, a Bayas el 956, a més de tres-cents llogarrets alabesos el 1025, una població que oscil·la entre dotze i trenta-cinc famílies a cada nucli. Les dades concorden amb d'altres coneguts de la Tierra de Campos.

2.3.2. Morfologies socials, físiques i polítiques

La generació de la nova realitat social i de poblament de l'aldea s'havia efectuat en un doble marc. Abundor de terres i escassa resistència a l'establiment de població en grups molt reduïts però nombrosos. Desvinculats de marcs més amples, havien protagonitzat una atribució de l'espai a mida de cada unitat social implicada. En general, famílies nuclears o petits grups de nomenclatura monàstica. El seu resultat va ésser: dispersió; apropiació de l'espai portada a terme per cada grup productor, i, per això mateix, desigualtat de possibilitats d'explotació del territori amb relació a les dimensions d'aquell. Quan la concentració d'increments demogràfics en un mateix lloc va anar generant el poble, la morfologia física inicial d'aquest va ésser predominantment laxa, amb tendència a una configuració alveolar. Cada casa envoltada del seu hort o *cortina* i la seva era. La descripció parcial del nucli d'Alcedo, situat a la conca de Miranda de Ebro, continguda en un document de l'any 975, suggereix aquesta disposició: «kasas cum suos solares et [...] sua hera qui est ad illa porta, cum suo orto et suo korro et suas adiacentias ad toto giro».

L'ordenació de la vida d'aquesta societat exigia poca reglamentació. Cada grup i, per tant, el sistema, en tenia prou amb una reproducció simple; no aspirava a obtenir excedents. Les situacions de conflicte, escasses perquè la població ocupava l'espai de manera laxa, es dirimien amb l'actuació dels jutges dependents d'autoritats territorials. Ho veiem en diverses ocasions. L'any 919, a Espejo, sis quilòmetres al nord de l'Ebre, a la calçada que travessava el riu per Puentelarrá. El 936 i el 940, a Cerezo de Río Tirón, en dos litigis especialment significatius per a la nostra història.

Al llarg del segle x, el marc del poble guanya, progressivament, fortalesa com a cèl·lula de congregació de la població de la vall del Duero. Lentament, les aldees, almenys les de formació recent, creen o reconeixen l'existència d'un instrument regulador de la seva vida social i política. Els textos ho presenten com el *concilium*. Com en altres ocasions, l'aparició d'un mot palesa una nova realitat. La revela. En aquest cas, la veu no indica sinó reunió. Cal conèixer per altres vies la dimensió, la composició i el repartiment d'autoritat dins del grup que s'hi reuneix. La mateixa escassetat d'aparicions de la paraula *concilium* en els nostres documents fa pensar que, sovint, la seva rellevància podria ésser escassa. Pel simple fet que el conjunt d'habitants de les unitats aldeanes no hagués cristal·litzat físicament com a llogarret necessitat d'aqueix òrgan d'expressió o no ho hagués

fet socialment com a comunitat. Però aquesta mateixa irrellevància, a la qual, hipotèticament, ens referim, podria ésser d'arrel antropològica. El conjunt del vilatge reconeixia la prevalença d'alguna família. L'originària o més antiga a l'assentament o, després, la més poderosa. I els membres d'aquesta podien, potser, bloquejar les expressions, presumptament igualitàries, del conjunt dels aldeans del nucli.

Però, fins i tot, l'aparició documentada del vocable *concilium* no implica que, necessàriament, es refereixi als habitants del llogarret. Sovint, sembla evident que es tracta d'ells. Així passa l'any 956 amb el poble de Villaváscones, vuit quilòmetres a l'est de la ciutat de Burgos. En canvi, en altres casos, no n'estem segurs. Ni tan sols en alguns dels que els investigadors addueixen com a prova de la realitat del *concilium* de l'aldea. És a dir, a Los Ausines o a Berbea, Barrio i San Zadornil. En aquests dos casos, especialment en el segon, sembla més versemblant parlar d'un *concilium* de vall o agrupació d'aldees.

D'aquestes observacions es desprèn una lliçó força clara. La dispersió d'una població de petits propietaris lliures gairebé no necessita res més que una representació de caràcter local. Aquesta apareix quan aquella ha assolit el nivell en què resulta imprescindible dilucidar els conflictes interns, més nombrosos com més intensa és l'ocupació de l'espai. I, sobretot, quan es troba amb poders que exigeixen obligacions. Moltes vegades, la consciència de comunitat es forja des de fora. Quan la comunitat d'habitants es reconeix a ella mateixa i és reconeguda per altres comunitats semblants com a entitat dotada de personalitat, assentada en un espai físic molt concret. En definitiva, la identificació del grup amb els seus espais, ja més fixos, de residència i producció i la seva capacitat d'ordenació constitueixen els suports de la seva individualització.

2.3.3. La disminució de la plasticitat social i espacial des de mitjan segle x

La plasmació d'un món de vilatges, símptoma de la fixació de petits grups de població en llocs concrets, apareixia, a finals del segle x, com a dada rellevant de l'organització social de l'espai de la vall del Duero. La societat que la protagonitzava havia ofert, fins a aquestes dates, una imatge de plasticitat. Des de l'any 960, semblava entrar en un procés de cristallització. De moment, no hi ha unanimitat en les explicacions del canvi. L'opinió fins fa poc majoritària posava l'accent en un fet aliè a la societat castellana o, en general, hispanocristiana occidental: la desaparició d'un dels elements que havien garantit aquesta plasticitat, l'espai. En una paraula, va començar a faltar espai per a una reproducció simple del sistema perquè la societat andalusina, que limitava amb la hispanocristiana, també aspirava a utilitzar-lo per al seu profit. Això suposava més resistència als intents castellanolleonesos. Menys espai i més resistència van estimular una definició més precisa de la societat hispanocristiana i, dins d'aquesta, de la castellana. En principi, cap a fora, amb la concreció d'unes fronteres.

Aquesta interpretació posava l'accent en l'enfortiment intern d'al-Andalus, capitanejat per Abd-al-Rahman III, Alhakam II i Almansur. L'esforç militar d'aquests cabdills hauria aturat l'expansió dels hispanocristians. Fixaria una frontera al Duero i estimularia el desenvolupament d'importants processos interns en la societat del regne lleonès. Molt recentment, tanmateix, José María Mínguez, en la seva síntesi sobre la Reconquesta, ha suggerit invertir el plantejament. L'afebliment i la crisi

interna de la societat hispanocristiana occidental, a partir de mitjan segle x, haurien facilitat l'enfortiment i l'hegemonia d'al-Andalus a la península.

L'afebliment cristià es va produir, en gran manera, arran de la pèrdua de l'autoritat pública del rei de Lleó i la seva substitució per la de poders regionals. Els quinze anys que van seguir la mort de Ramir II el 951 haurien marcat l'inici del canvi. Enmig dels enfrontaments suscitats entre els poderosos, el mateix tron lleonès va ésser objecte de disputa. Un dels expedients emprats pels adversaris va ésser l'aliança circumstancial amb les autoritats del calif de Còrdova. A partir de mitjan segle, aquestes esdevindran l'àrbitre de la situació interna dels regnes cristians. La situació assolirà el seu zenit els vint darrers anys del segle x, quan Almansur aprofitarà les oportunitats per a intervenir-hi.

La nova interpretació, en posar l'accent en la dinàmica interna de la societat del regne lleonès, amaga, en part, la pròpia de la societat andalusina, en la qual la imatge consagrada d'un Almansur necessitat de victòries continua resultant evident. El rellevant és que l'enfrontament cristianomusulmà de la segona meitat del segle x acaba, d'una banda, enfortint la creació de la frontera al Duero. I, d'una altra banda, obligant els hispanocristians a obtenir excedents per una via diferent de la simple ampliació, des d'ara aturada. Uns i altres contribuiran a integrar elements dispersos, invertebrats, característics de la societat castellana. Més encara, ajudaran a reproduir unes relacions socials que la dinàmica d'apropiació del territori havia fet disimètriques. Cap a l'any 1000, la desigualtat de les fortunes, producte de la diversitat de punts de partida i de les vicissituds d'un segle, s'haurà traduït en diferenciació social i jerarquització. D'una banda, a l'interior de la població de les aldees. D'una altra banda, l'enriquiment i l'enfortiment de persones i grups externs als llogarrets, que van anar configurant uns quants dominis senyoriais, contribueixen a perfilar els trets de les mateixes comunitats rurals.

2.4. *Articulació senyorial de l'espai i estímul a la territorialització social al segle XI*

La lectura d'alguns documents dels sis decennis que emmarquen l'any 1000, seleccionats i profusament emprats pels investigadors, proporciona, principalment, una impressió. El món de les aldees i protocomunitats d'aldea sembla submergir-se en un nou model d'organització social de l'espai. Un model que, per la rapidesa amb què s'imposa, sembla que ompli una necessitat. Proporcionar un enquadrament defensiu i administratiu als habitants de la vall del Duero a una escala que, fins ara, era desconeguda. La rotunditat amb què algunes dades, això és, alguns mots, fan la seva aparició al voltant de l'any 1000, suscita un interrogant inevitable. Es tracta d'una mutació social o es tracta, simplement, d'una revelació cultural, en el sentit que alguna gent de finals del segle x recull per escrit els noms que els seus contemporanis comencen a donar a situacions que han arribat ja a un punt de cristal·lització després d'un llarg període de maduració?

2.4.1. Entre els anys 960 i 1030, aparentment, set decennis de canvis ràpids

Els textos als quals ens referim són escassos però expressius. Els estudiosos de temes castellans alt medievals els han analitzat moltes vegades. Tots els tenim *in mente*, sense saber encara si són l'excepció o la regla. Recordem-los. Villaváscones, de l'any 955; Los Ausines, del 972; Castroje-

riz, del 974; Oña, del 1011; Berbea, Barrio i San Zadornil, del 1012; Nave de Albura, de la mateixa data; els infançons d'Espeja, del decenni del 1020 al 1030. Set testimonis que sostenen gran part de les interpretacions sobre història de la societat castellana de l'any 960 al 1030.

2.4.1.1. L'aparició de nous mots indicatius de jerarquització social en els textos

Els set documents inclouen dues imatges que seran persistents en els segles següents i, de moment, molt característiques del segle xi. La primera és l'aparent entrada sobtada de nous mots per a indicar diferents situacions socials. Ho fan de manera dicotòmica: *barones et mulieres, seniores et iuvenes, maiores et minores, maximos et minimos, milites et rustici, caballeros e peones, infanzones e villanos*. La segona imatge és doble. O, més aviat, l'anvers i revers d'una mateixa situació. Segons els casos, el reconeixement del dret o la resistència a l'apropiació aliena d'excedents generats per la població pagesa.

L'aparició de mots indicadors de dicotomies socials proclamava, a finals del segle x, la jerarquia de la societat castellana. Més exactament, la representació que se'n feia. Això constitueix un preciós índex de la seva vertebració. Al mateix temps, és símptoma de la complexitat creixent d'una societat més integrada que, per això mateix, reclamava el desenvolupament més professionalitzat, de nous serveis. La justícia; per tal de dirimir situacions de conflicte, potencialment més nombroses cada cop. La defensa; per tal d'assegurar, en principi, la reproducció de les relacions socials existents. Apareixen així, amb freqüència creixent en els nostres documents, els esments de jutges i *sayones*, d'una banda; de *milites, caballeros* i prestacions de caire militar, d'una altra.

El sosteniment d'aquests incipients quadres administratius i defensius exigia un augment de la producció o, almenys, dels excedents. Les modalitats per a assolir-ho sembla que van ésser dues. Al començament, la fórmula va ésser la de l'agrariització. Després, la sobreimposició feudal. Aviat, aquesta incidirà sobre la primera i ambdues aniran lligades. En un temps relativament breu, la pressió d'una minoria sobre la majoria de la població conformarà la morfologia social i física del territori castellà. Proposarà una nova forma d'organització social de l'espai.

2.4.1.1.1. L'ampliació dels excedents de la societat castellana

Primer procés, l'agrariització. La creació d'un espai agrari a costa del dessecament de zones humides, de la qual cosa estem poc informats, i de la romputa de boscos, en principi, mitjançant el foc. És la base de la construcció dels terrers de les famílies camperoles a títol individual o de les reunides al poble a títol col·lectiu. La segona modalitat s'acostuma a expressar a través de mots conservats fins als nostres dies. La *serna*, l'*agro*, la *mies*, l'*eria* són, segons les comarques, un senyal d'existència de terres de cereal i vinya.

A poc a poc, l'augment d'efectius demogràfics a la vall del Duero va anar obligant els ocupants a delimitar l'àrea dels seus respectius espais productius. A establitzar el poblament i la població. I, amb això, a enfortir els nuclis locals i la consciència de col·lectivitat dels seus pobladors. La delimitació del territori que correspon al vilatge és un procés que mostra significatius avenços entre els anys 960 i 1030. Aleshores, es multipliquen les dades d'una consciència de territorialització. Al mateix temps, es

produceix l'enquadrament administratiu de les possessions dels poderosos. Coneixem les dels comtes de Castella, que l'aplicaran al territori. I sabem que, en alguns casos, la constitució de grans dominis monàstics va ésser la resposta a l'amenaça de fragmentació d'alguns patrimonis aristocràtics.

El segon, i definitiu, instrument de creació d'excedents al si de la societat castellana, cap a l'any 1000, fou la sobreimposició d'una minoria sobre la majoria de la població. Per la seva aparent rapidesa, el fet es configura com a símptoma de la possible mutació feudal a la qual em referia abans. Ho presentem com un moviment doble i simultani. D'una banda, la manifestació del progressiu poder d'uns pocs dins del conjunt del vilatge. D'una altra, la sobreimposició, des de fora, de poders a la comunitat vilatana. Entre el 974 i el 1028, tres textos van recomanar expressament als pagesos dels vilatges de la vall del Duero que tinguessin «*segnorem qui benefecerit illos*». El compliment d'una recomanació semblant degué ésser fàcil. El creixement agrari dels segles ix i x havia ampliat les possibilitats d'augmentar el nombre dels poderosos. Dins del vilatge, el pagès enriquit, convertit en *caballero villano*. Fora d'aquest, l'infançó vinculat per sang a grups de l'aristocràcia units pels interessos regionals de la ramaderia i el prestigi militar.

Uns i altres, a canvi d'una quota de la producció, podien comprometre's a defensar els pagesos del vilatge. El que sorprèn és la rapidesa amb què aquesta solució es va imposar pels volts de l'any 1000. Això anima a relacionar-la amb les alteracions potenciades per l'activitat bèl·lica del cabdill Almansur, entre el 980 i el 1002. Però porta també a sospitar que el poder polític, lleonès i castellà, n'afavorí la generalització. Les seves modalitats van ésser les habituals: exaccions, normalment, abundants i, pel que sembla fins ara, inèdites.

2.4.1.1.2. Uns resultats: l'adscripció física i social dels homes a un espai

El doble procés d'oligarquització interna i sobreimposició senyorial als vilatges reforçava el d'agrarització. Només l'augment de la producció cerealista podia atendre noves demandes dels poderosos. I l'un i l'altre van contribuir a promoure l'adscripció d'homes a l'espai i els inicis de l'interès per la mesura i el número. Pel coneixement dels recursos. Diversos símptomes ho proven. La delimitació de termes als llogarrets. L'enumeració dels posseïdors limítrofes d'una parcel·la. El registre, numerat, de *collazos* o *casatos* d'una institució eclesiàstica en el lloc concret; així passa en els textos fundacionals de l'*infantado* de Covarrubias del 978 i, sobretot, del monestir d'Oña del 1011, però també en els documents de la reina Jimena relatius a compres fetes a Oveco Díaz cap al 1010. L'inici de la invasió del mot *solar* en els textos, senyal del valor concedit a l'arrelament a la terra. Especialment, dels dependents d'un senyor. I, més tard, les modificacions en els sistemes antropònims, amb valoració del patronímic familiar i, en algunes comarques, del topònim afegit a aquell.

Tot el conjunt de dades suggereix un accelerat procés d'adscripció física i social dels homes. Un procés el sentit del qual sembla anunciat per la proliferació d'un altre mot en la documentació castellana de l'any 1000: *senior*. Un procés que cristal·litza en l'aparició de nous enquadraments socials. Els més evidents són, sense dubte, dos: el senyoriu i l'aldea. En aquell, a través de diverses cèl·lules intermèdies: el territori reial, la *decania* monàstica o el *palatium* senyorial, que es repeteixen en els textos dels anys de trànsit entre els segles x i xi. Tots com a

signe i conseqüència d'un augment d'excedents. Els quals sostindran els quadres administratius dels incipients senyoriis.

Però els llogarrets, per la seva banda, experimenten també un procés paral·lel d'enquadrament dels seus habitants. En el marc del vilatge, a través del *concilium*. En el marc de la mateixa família pagesa, a través de la multitud de *domus, casas, solares, collazos, casatos*, que, cap a l'any 1000, es veuen en els nostres testimonis. La seva aparició s'esdevé, sobretot, entre els pagesos dependents. Això afavoreix la idea que els senyors es troben interessats a fer triomfar el model familiar de base nuclear que els pagesos havien anat desenvolupant. En qualsevol cas, l'important és que l'enfortiment d'aquesta cèl·lula familiar és simultani al de l'aldea. I, possiblement, el d'aquesta estava relacionat amb el del senyoriu. Encara que la imatge d'una aldea/un senyor va ésser estranya a la Castella de l'any 1000, els decennis que van emmarcar aquesta data van mostrar-ne, sense dubte, els progressos i van assenyalar les modalitats d'un control senyorial de terres i homes.

2.4.2. Entre el 1030 i el 1090, sis decennis d'ampliació de l'espai castellà i de cristallització de la societat

La història d'uns quants dominis monàstics i un parell de documents lleonesos de finals del segle xi dissenyen els trets i la intensitat del procés viscut per aldees i aldeans durant aquesta centúria. Comencem pels documents. El primer és el del *placitum* reial del 1089 que reconeix l'existència individualitzada de diferents *hereditates*, d'acord amb la personalitat dels seus titulars. N'hi havia de *comite*, d'*infanzone*, de *rengalengum*, d'*infantaticum*, d'*episcopatum*, de *sanctuarium*, de *benefactoriam* i, per fi, d'*ullo hereditario*. Cadascuna d'aquestes heretats s'havia de mantenir sota «iure et potestate domini sui sine alio herede». En el segon text, de l'any 1093, s'establia la coneguda definició dels *infanzones* com a «milites non infimis parentibus ortos, sed nobiles genere». No sembla agosarat deduir-ne un esforç per tal de delimitar perfils sociojurídics d'heretats i persones.

Quelcom semblant al final d'una etapa de mobilitat social i de transferència de titularitats dels patrimonis aïrels, almenys, lleonesos. Amb un matís important aportat pel document de l'any 1089. En aquest, com subratlla Carlos Estepa, es prohibeix el traspàs d'heretats del domini reial, de l'*infanzazgo*, del domini eclesiàstic o del d'uns altres (comte, *infanzón*, heretament) d'un grup a un altre o a la *bebetría*.³ En canvi, s'accepta, ja que no s'hi diu el contrari, que el pagès de benefactoria pugui passar a qualsevol de les altres dependències. Es consagra així la dinàmica de sobreimposició o de penetració del poder dels senyors sobre pagesos i vilatges. Aquest sembla l'argument decisiu del segle xi.

La historiografia, que ha fet un gènere de l'estudi dels dominis monàstics, ha posat en relleu el seu protagonisme. Però, hi ha indicis per a pensar que els laics experimenten un procés semblant. Uns i altres es configuren com a entitats econòmiques que basen la seva riquesa en la gestió centralitzada dels recursos productius, de la força de treball i de la fiscalitat. Un adequat sistema de percepció d'excedents quant a producte o moneda possibilitarà la centralització de les activitats de redistribució a partir dels centres de percepció. El senyoriu trenca així els límits productius i socials del poble, erigint-se en marc adequat per al sosteniment de l'expansió econòmica que s'havia iniciat.

3. N. del t.: es traduirà per *benefactoria*.

2.4.2.1. L'enfortiment dels abadals i l'entrada dels bisbats en la història

Són processos prou ben coneguts en la nostra bibliografia. L'estudi dels dominis monàstics, en especial castellans, ha permès conèixer-ne l'evolució d'uns quants, preferentment, del segle x al xiii. Així, els de Santa María del Puerto de Santoña, San Salvador de Oña, San Pedro de Cardeña, San Pedro de Arlanza, entre els que tenen la seva seu i totes les seves possessions a terres del comtat castellà. I el mateix passa amb els dominis de San Millán de la Cogolla, Santa María la Real de Nájera o Santos Facundo y Primitivo de Sahagún, entre els que posseeixen béns no exclusivament castellans. En tots els casos, el segle xi és, sobretot, el segle en què uns altres monestirs més petits s'agreguen als que, en part, per raó d'aquestes agregacions, esdevindran les grans abadies que coneixem. I és el segle en el qual l'enfortiment del poder reial permet al rei proporcionar als abadals no només béns immobles, sinó també immunitats i exempcions. En definitiva, poder sobre terres i homes.

Deixem els aspectes més coneguts d'aquesta història, els particulars de cada monestir, i perseguim els generals, que, encara que menys estudiats, ofereixen conclusions més definitives. Ho fem a través de les investigacions realitzades per Esther Peña. N'hi haurà prou de recollir o sintetitzar algunes de les quantificacions que aquesta autora ha tingut la paciència d'elaborar. Segons ella, de l'any 1030 al 1110, es conserven quatre-cents trenta-cinc documents en què consta algun tipus d'exempció. Justament a mig camí entre ambdues dates, l'any 1072 marca l'inici del regnat d'Alfons VI a Castella. Doncs bé, entre el 1030 i el 1072, els documents que enregistren exempcions són cent vuitanta; en canvi, entre el 1072 i el 1110, arriben a dos-cents cinquanta-cinc. El simple nombre de diplomes mostra ja un progressiu augment d'exempcions a partir del 1030. La prova resulta més contundent si, en lloc de diplomes, parem l'atenció en el nombre d'exempcions concedides als monestirs castellans aquests anys. La seqüència que proposa l'autora a qui seguim marca intervals de mig segle i a aquests ens atenim. Entre el 1001 i el 1050, enregistra quatre-cents cinquanta-vuit esments d'exempcions. Entre el 1051 i el 1100, en són ja mil set; i entre el 1101 i el 1157 arribaran a mil cent noranta-tres. Fins i tot des d'aquesta simple quantificació formal, la tendència resulta ben clara.

El segle xi, per tant, és el segle de l'enfortiment material i social de les institucions monàstiques a Castella. Al domini sobre les terres van afegint, a poc a poc, el domini sobre els homes. Però aquelles no són sinó les protagonistes millor conegudes d'una història molt més general que va tenir altres beneficiaris. Uns d'eclesiàstics, els bisbats. Uns altres de laics, les famílies magnàtiques, infantones i diviseres. Començant pels primers, cal reconèixer que els bisbats van disposar de certs avantatges en comparació dels monestirs. En principi, se'ls reconeixia com a hereus d'una tradició de l'època visigoda, interrompuda per l'arribada dels musulmans. D'aquesta manera, no es tractava de crear, sinó de restaurar. De veure reconeguts límits i privilegis històrics. I, en segon lloc, l'enfortiment del papat, producte de la reforma gregoriana, va arribar a temps per tal de justificar el seu dret a crear una xarxa de demarcacions territorials eclesiàstiques. De moment, un projecte. Quan va haver-hi mitjans, econòmics, ideològics, administratius, esdevingué una realitat. Hi va contribuir, igualment, el suport dels monarques. Aquest fou el destí, en el cas de l'espai castellà, de les diòcesis de Palència, Burgos i Calahorra.

Entre el 1030 i el 1110, l'ampliació a costa dels musulmans i l'enfortiment i la centralització del poder expliquen els progressos de la territorialització diocesana a terres del regne de Castella.

Sense traspassar el llindar del segle xi, tenim ja testimonis d'una primera organització interna de les naixents diòcesis, signe de la força doctrinal i econòmica amb què apareixien. Les disposicions del concili de Palència del 1100 ho demostren en dos paràgrafs. La referència als terços de les esglésies dependents dels monestirs i el relatiu a la separació dels béns de capitulars i bisbes. La constitució de dues meses, capitular i episcopal, era signe de progrés en l'adscripció dels béns immobles i les rendes a cadascun dels membres del col·legi canonical. En definitiva, un aclariment administratiu, reflex de l'organitzatiu.

2.4.2.2. La multiplicació i l'engrandiment de les famílies magnàtiques, infançons i diviseres

Tots dos van ésser, igualment, processos característics del segle xi. El triomf del que podríem anomenar paradigma local sobre el comarcal, que la cristallització, física, social i política dels vilatges havia fet explícit cap al 1030, explica els progressos de la territorialització de la presència dels senyors laics en diferents zones de Castella. A partir d'aquella data, i de manera creixent, la documentació mostra dos fets. Un, l'augment del nombre de persones que disposen de poders sobre terres i sobre homes. I dos, encara a manca d'estudis de casos més abundants i de comprovacions empíriques més consistents, l'aparició d'individus que semblen constituir l'arrencada de llinatges castellans que faran un paper rellevant fins a, pràcticament, mitjan segle xiv. Estem menys segurs, a voltes, del seu lligall biològic amb les grans famílies del segle x, encara que l'exemple comtal, que no és únic, pot donar-nos una pista d'alguns casos de continuïtat. I tampoc no és fàcil assegurar a quin esglaó de riquesa i llinatge corresponen alguns dels personatges que apareixen en els textos del segle xi. Es tracta de veritables magnats o de simples infançons divisers, que han nascut a l'emparedament d'algunes de les grans famílies, fos quina fos la seva posició en la línia familiar?

Per tot això, hom s'haurà d'acontentar, de moment, a certificar la multiplicació dels poderosos i el seu arrelament territorial i familiar durant el segle xi. Quelcom així com la consagració de la seva posició dins d'una doble història: la de la seva pròpia línia familiar i la d'un determinat territori o, més sovint, localitat. Els canvis en la manera d'anomenar les persones palesen aquestes dues històries. Entre el 1030 i el 1080, els individus deixen d'identificar-se pel seu únic nom (Beila, Oveco, Sancho, Diego, Rodrigo) per a adoptar-ne un de doble: el nom propi i el patronímic (Rodrigo Díaz), eventualment acompanyat d'un topònim (Rodrigo Díaz de Vivar). Per les dues bandes, arrelament: a la família i a l'espai.

L'arrelament de les famílies magnàtiques i infançons, diviseres, a l'espai havia tingut, i no deixarà de fer-ho durant el segle xi, algunes formes dominants. La possessió d'esglésies locals i monestirs n'havia estat una. Però n'hi va haver d'altres. En uns casos, aquelles podien portar la veu de la comunitat, del vilatge o, més sovint, de la vall. Ho vam veure el 1012 a Barrio, Berbea i San Zadornil, amb la representació confiada a unes persones titulades *potestates*. I ho podem tornar a veure el 1072, quan els infançons «qui tenebant voce de homines de Valle de Orbanelia» disputen sobre els drets de pastura amb un llogarret dependent del monestir de Cardena. O el 1095, quan *seniores et populus* de la vall d'Ayala tracten d'impedir que el bisbe de Calahorra s'emporti els terços dels monestirs de la vall. En altres ocasions, la presència de magnats i infançons a les aldees castellanques es manifestarà a través de la seva condició de titulars de divises. I, finalment, en d'altres,

podrà arribar a tenir una traducció simbòlica en el *palatium*. En els tres casos, un mateix argument: un procés d'identificació social i físic d'uns individus, d'unes famílies, amb uns espais.

L'aparició de les *divisas* en la documentació castellana s'havia esdevingut ja, en comptades ocasions, al segle x. Serà, amb tot, durant el següent quan els textos en recullin profusament l'element. L'àrea de difusió del mot dins de Castella del segle x al xii la podem conèixer amb exactitud gràcies a la investigació d'Emma Blanco, qui n'ha assenyalat amb precisió els límits orientals. Els seus continguts van ésser analitzats extensament per Ignacio Álvarez Borge, continuant una tradició investigadora enfortida per Sánchez Albornoz. D'acord amb ella, la *divisa* apareix inicialment com un dret de participació en la titularitat d'un bé que és mantingut amb caràcter col·lectiu, normalment familiar.

Amb el temps, ja al segle xi, ha perdut en part aquest caràcter. Al titular individual de la *divisa* se li reconeix la possessió d'unes heretats concretes, la seva participació en unes altres, com a esglésies o espais d'aprofitament col·lectiu, i, ocasionalment, en certs drets sobre el conjunt d'un vilatge i dels seus camperols. I amb el reconeixement, la seva facultat d'alienació. La *divisa* pot oferir, per tant, una doble cara: dominical i senyorial. Amb una tendència clara, observable als segles següents: el progressiu reforçament dels seus aspectes senyorials. En general, serà la forma que adoptin la riquesa i el poder dels magnats i, sobretot, dels infançons als vilatges. En part, la manera com el paradigma regional, comarcal, de poder, propi de les famílies magnàtiques i infançons, es faci local. Això permet explicar l'elevat nombre de vilatges en què algunes famílies posseïran divises. I, al mateix temps, la manera com aquestes formes de possessió de magnats i infançons conflueixin amb les dels membres d'aristocràcies vilatanes de cavallers vilans o de *boni homines*.

La multiplicació del nombre de divises en els documents es pot prendre, en conseqüència, com a símptoma de fragmentació i individualització controlades, per tant, de la territorialització més precisa, dels béns (patrimonials i senyorials) de les famílies magnàtiques i, sobretot, infançons, als vilatges. Com a prova complementària del seu arrelament i de la traducció arqueològica i simbòlica d'una jerarquització, no és infreqüent que, en especial, des de l'any 1070, els mateixos textos que parlen de divises facin constar l'existència d'un *palatium* a l'aldea. L'exemple el trobem ja en una de les primeres aparicions documentades d'aquest mot al comtat castellà. El 971, dona Mayor, filla del senyor Álvaro Garceiz, va donar al monestir de San Miguel de Pedroso unes quantes possessions a Leiva. Entre les quals hi havia «divisa et palacios, cum terris, vineis, ortis, molinis et collazos pernominatos» (set, els noms dels quals no es fan constar).

Aquesta associació textual entre palau, divisa i *collazo* es repetirà sovint. No és estrany si admetem que el *palatium* pot ésser el lloc de residència del senyor que, d'una banda, posseeix *divisas* de participació en els béns del llogarret i, d'una altra, homes dependents. Almenys aquestes van ésser algunes de les conclusions assolides en la investigació realitzada fa uns anys en col·laboració amb Esther Peña sobre *palatium* a Navarra i a Castella entre mitjan segle x i mitjan segle xii. Les altres conclusions es van referir al progressiu augment del nombre de palaus en la nostra documentació. I, és clar, a la polivalència de l'entitat palatina. Amb un destí dominat: ésser els centres de recollida de rendes i d'administració dels dominis laics.

L'augment del nombre de palaus estava en relació, en part, amb el dels grups familiars infançons i l'enfortiment d'aquests, amb un millor aprofitament de dos instruments. Una força d'armes més àgil que la de les famílies magnàtiques; més capaç de respondre a les exigències de defensa de la població a escala local; més disposada a aventurar-se a les grans expedicions conqueridores de Ferran I i Alfons VI o a les petites iniciatives a partir de les àrees frontereres. I, potser, un interès més gran que els dels membres de la més alta aristocràcia a participar dels beneficis de l'augment de productivitat agrària de què gaudien els petits propietaris rurals. Des d'aquestes bases de partida, de força militar, arrelament local i millora econòmica, no és difícil pensar en un conglomerat encara poc delimitat d'infançons i *milites* que constituïen grups d'actuació sobre els béns monàstics. Espantant el bisbe de Burgos o el de Calahorra; envaint les possessions del monestir de Santa María del Puerto o de San Pedro de Cardeña. Conformant veritables grups de pressió, disposats a encimbellar-se socialment, aprofitant la felicitat conjuntura del segle xi.

2.4.2.3. La patrimonialització i la territorialització de les benefactories

En aquest darrer ambient cal situar un altre procés que fa passos significatius a la segona meitat del segle xi. L'evolució de les antigues benefactories en un doble sentit. La seva tendència a convertir-se en *beherries* de llinatge; i el lliscament dels seus vincles de relació amb el llinatge, de personals a territorials. Ja a finals del segle x i començaments del xi, diversos documents animaven o constataren l'establiment de relacions d'encomanament entre un feble i un poderós. Així semblava desprendre's dels textos de Castrojeriz, el 974; de Lleó, el 1017, i de Vallarta, el 1028. Es tractava de resoldre situacions individuals. Els seus protagonistes: d'una banda, persones amb poder per a assegurar la protecció, *bene facere*, als encomanats; d'una altra, aquests. Per definició, pagesos lliures enquadrats en aldees ingènues o en *mandaciones* règies.

Al llarg del segle xi, la documentació demostra dos processos complementaris. Pel primer, els beneficiaris de la situació de benefactoria veuen limitades les possibilitats d'elecció d'un senyor benefactor. Normalment, s'han de circumscriure a l'àmbit familiar d'aquell. Això sembla lògic, ja que la propietat d'alguns dels béns susceptibles de lliurament del poderós al protegit es trobava vinculada a una titularitat col·lectiva. Aquest és el cas dels monestirs i el seu patrimoni. D'aquesta manera es van creant vincles de relació entre determinats pagesos i determinades famílies protectores. Per un procés inevitable, aquesta relació acaba establint-se entre l'home de benefactoria i alguna branca concreta dels llinatges en què les grans famílies magnàtiques i infançons comencen a articular-se.

I acaba establint-se, i aquest és el segon procés que cal tenir en compte, entorn d'un bé immoble. Normalment, un solar; eventualment, un solar al qual s'afegeixen uns altres béns en règim precari, els manlleus⁴ posteriors; el pagès pot crear de vegades petites explotacions noves o, almenys, acomodar les existents a les dimensions actuals de la seva força de treball familiar. Quan mor el senyor i el manlleu reverteix en els seus hereus, l'home de benefactoria podria escollir entre els qui li proporcionessin millors condicions personals i materials. La relació se solidifica entorn del solar, de manera que s'estableix una relació perdurable entre senyors i camperols. Els primers po-

4. N. del t.: *préstamos*, en l'original.

sen en circulació productiva alguns espais de dedicació no agrària sobre dels quals exercien un control directe, és a dir, aconseguen camperols que els treballin. Tal vegada, producte d'una autoritat entesa a escala comarcal que s'autoatribueix part dels espais no explotats habitualment. Els segons poden ajustar la mida d'unitat familiar i l'espai de producció.

El resultat va haver d'ésser, d'una banda, la modificació de l'antiga dependència personal, que ara tendeix a fer-se territorial. Tant, que els homes de benefactoria podran cedir a uns altres els béns que tenen del senyor, amb la condició que els substituïts acompleixin les obligacions inherents al solar. Tant, que el famós *placitum* del 1089 limitarà les possibilitats de transferència de les heretats. D'una altra banda, el progrés d'una dedicació agrària més intensa. I, a través d'aquest, l'ampliació dels excedents. Però alguns textos semblen anar més enllà. Efectivament, el 1075, Alfons VI va concedir a Rodrigo Díaz, el Cid, el privilegi d'exempció sobre les seves *hereditates* i *benefetrias* de Vivar. I la seva lectura suscita el dubte de si aquestes benefactories formaven part d'un patrimoni o, com pensa Estepa, més probablement, es tractava que el Cid, a més de posseir heretats a Vivar, hi exercia una benefactoria sobre uns altres hereus. És a dir, s'havia fet el pas que convertiria molts dels nuclis castellans en llocs de benefactoria. Petites comunitats vinculades sota la dependència d'algunes famílies poderoses. Com veiem, des de finals del segle XI, per via territorial.

2.4.2.4. Els avenços d'una administració del domini reial. Territoris i tinençes

Aquests progressos de territorialització econòmica, social i política de la població de la vall del Duero, conseqüència i causa d'un increment de les forces productives i els excedents, va tenir el seu correlatiu immediat en els avenços d'una administració reial cada cop més atenta als perfils senyorial del seu exercici. I, amb aquests, a la creació de diferents unitats administratives. A mesura que creixia l'extensió per la qual s'escampava el domini reial, *villae*, esglésies i monestirs s'articulaven, a l'efecte de la gestió, en unes altres unitats. Almenys, el territori, la *bodega*, el *palatium*. En tots els casos, però, en especial en el primer, dues interpretacions discrepants. El territori com a circumscripció territorial de caràcter més o menys fix. O, simplement, com a circumscripció territorial ocasional, renovada a voluntat del comte, més tard, del rei, d'acord amb la procedència, el muntant i la qualitat dels seus ingressos. Enmig d'ambdues interpretacions, una altra, la tercera, permet bastir ponts i parlar d'un acomodament entre consciència socioterritorial i circumscripció administrativa.

Des de l'any 1030, al costat de les *bodegas*, palaus i raval, un nou mot s'obre pas en la documentació. La *tinença*. Per tal d'ésser rigorosos, hauríem de personalitzar-ho: *tenentes*, *dominantes*, *possidentes*, *mandantes*. Des d'un punt elevat de la geografia, sovint, fortificat, el tinent sembla tenir com a missió dominar un territori en nom del seu rei. Encara que s'atribueix a la dinastia navarresa, amb Ferran I, la seva implantació a Castella, no sembla difícil rastrejar pistes de tinent o dominants abans del 1035. Tot i amb això, és cert que la presència de tinent abunda molt més, al principi, a les terres del nord i orient de l'antic comtat de Castella, limítrofes amb el regne de Navarra, o, fins al 1054, integrades en aquest. Així, el 1040, els trobem, almenys, a Témino, Briviesca, Oca, Tedeja, Piedralada, Arreba, Revenga, Monasterio, Mena. I, poc després, a Carazo, Pancorbo, Moradillo, Cellorigo. Fins al desenllaç definitiu de la qüestió territorial, amb la conquesta castellana de la Rioja el 1076, els tinent d'aqueixes zones faran un paper rellevant. De fet, l'aparició documental

de tinents i dominants serà més abundant, especialment, en els períodes de conflicte armat entre Castella i Navarra. Ho tornarem a veure en les disputes entre Urraca i Alfons el Bataller. Evidentment, és clar, per emplaçament i simbolisme, algunes d'aquestes seus de tinences van coincidir, molt sovint, amb les capitals dels territoris.

En qualsevol cas, és més fàcil parlar de tinents que de tinença en un sentit de circumscripció clarament delimitada. Instal·lat en un punt rellevant de la geografia, el tinent es podria relacionar amb el *castellum*, però molt menys amb un districte tinençal de precisa delimitació geogràfica. La tinença apareix més com un element de l'articulació del regne a través de les persones d'alguns membres conspicus de les famílies magnàtiques que com una circumscripció del domini reial. Sembla el primer expedient institucionalitzat d'incorporació de la noblesa navarresa i, seguint el seu model, i en menor manera, de moment, de la castellana al gaudi d'un excedent generat al domini reial a partir de l'enfortiment del component senyorial d'aquest per sobre del patrimonial. El seu caràcter temporal, la seva revocabilitat a través del rei, la possibilitat de gaudir de més d'una tinença són els primers símptomes d'una integració jerarquitzada, a tall vassallàtic, dels principals del regne al voltant del monarca.

Tot això enforteix la nostra idea que al període entre els anys 1030 i 1110 va ésser decisiu en la posada en marxa d'una estructura social i d'un projecte territorial castellà o castellanolleonès. Pel que fa a la primera, perquè els poderosos es van encarregar d'aclarir dubtes sobre els estatuts dels seus béns immobles, de les seves heretats. En part, perquè l'enfortiment dels senyories com a nuclis de centralització dels excedents pagesos es va traduir, a la recerca de la seva pròpia rendibilitat, en una millora de l'administració. Especialment, la del domini reial, però també la dels abadals i, de seguida, la dels bisbats. Més territorialitzada, més adequadament desplegada sobre l'espai en unitats funcionals de gestió, millor controlada pels funcionaris corresponents. A partir d'aleshores, un cop perfilats, els diferents esglaons i grups socials es van disposar a enfortir la seva articulació, la seva jerarquització i el seu arrelament territorial. Aquest serà l'argument decisiu de la societat castellana al segle XII.

Però el mateix va passar amb el projecte territorial castellanolleonès de l'any 1054 al 1092. En dos esforços successius: el de Ferran I i el d'Alfons VI. El seu horitzó de referència: controlar l'espai cantàbric, avançar per l'Ebre, sortir a la Mediterrània, marxar cap al sud. Sota diferents fórmules, acomodar l'excedent intern i excedent exterior, reconquesta geogràfica i reconquesta cultural. Com va passar amb l'articulació de la societat, la de l'espai va haver d'esperar fins a començaments del segle XIII per a consagrar-se definitivament. Però si Alfons VIII i Ferran III van assolir els objectius territorials que coneixem es va deure que, entre el 1030 i el 1110, la societat castellana havia progressat en la definició d'espais socials més territorialitzats.

2.4.2.5. La definició d'espais socials més territorialitzats

Aquest darrer argument ens persegueix en gairebé tots els punts de l'apartat anterior. Però ara volem veure-ho des de la perspectiva de la seva possible influència sobre els espais socials existents. Sobre diverses unitats d'organització social de l'espai castellà: la vall o terra, el vilatge; i sobre alguna que la societat castellana ha creat o ha conquerit: la ciutat. En tots els casos, la conclusió més rica en conseqüències d'aquesta història serà la cristal·lització definitiva del solar familiar com

a cèl·lula d'organització del domini de terres i homes. Al seu ritme, al seu voltant, s'aniran territorialitzant la resta d'unitats d'organització social de l'espai: valls, aldees, ciutats.

2.4.2.6. La sobreimposició feudal sobre les comunitats de vall

Malgrat el progressiu triomf de les comunitats de poble a tot l'espai comprès entre el riu Ebre i el sistema Central, fins i tot dins d'aquest, en especial, a les vores muntanyenques, de tant en tant, continuaven apareixent grups humans que actuaven com a veu de la comunitat de vall. Encapçalant-los, en diversos escenaris, com a les rodalies d'Oña, la zona d'Orbaneja de Río Pico, fins i tot, els estreps dels massissos del sistema Ibèric per terres de Clunia, grups d'infançons. El vell paradigma comarcal, que havia salvaguardat els seus interessos i comandaments, es resistia a desparèixer a les mans del local. Al nord del riu Ebre, entre el seu curs i el mar Cantàbric, aquesta impressió és encara més clara, més contundent. A manca d'exemples millor coneguts a la vall del Duero, recordem els trets que els investigadors atribueixen a les comunitats de vall localitzades al nord de l'Ebre.

El seu àmbit territorial és una petita comarca, sovint, una vall en sentit morfològic. Dins d'aquesta, la dedicació prioritària a la ramaderia fa perviure uns interessos i una percepció de l'espai a escala supralocal. Amb una subordinació dels esglaons inferiors, el vilatge, la barriada familiar. La «veu» de la vall la porten els que els textos biscaïns de la baixa edat mitjana anomenaran *parientes mayores*, paper que, als segles XI i XII, sembla que desenvolupen alguns *seniores*, de perfils socials i polítics poc definits, als quals, ocasionalment, es vinculen infançons. Sembla que aquests, per exemple, els «homines iniqui de regione illa» de Trasmiera als quals s'havia enfrontat l'abat Paterno de Santa María del Puerto pels volts del 1040, asseguraven el seu domini sobre els membres de la «comunitat de vall» a través del control d'espais comarcals de vocació ramadera.

En relació amb ells, la impressió genèrica que s'obté, a partir dels estudis de Carmen Díez sobre Cantàbria i, en menor manera, Elena Barrena sobre Guipúscoa, és que les «valls» es presten, des de finals del segle XI, a servir d'acomodament a una nova realitat, feudal. La mateixa nomenclatura amb què, des de mitjan segle XI i, sobretot, durant el XII, apareixen en els documents de les Astúries de Santillana i de Trasmiera, proporciona els primers símptomes. La paraula territori suggereix ja la integració d'algunes valls com a porcions de la xarxa administrativa del domini reial. Així, els de Rodías, Iguña, Toranzo, Cudeyo... Paral·lelament, es produïa una adequació semblant en els aspectes econòmics, socials i eclesiàstics. En tots els ordres, un respecte al punt de partida: la unitat sociofísica de la vall.

Aquesta ràpida reorganització social que s'observa, almenys, a la zona cantàbrica de comunitats de vall i que revesteix la forma d'una sobreimposició feudal, produeix, en canvi, escasses modificacions als paisatges (tant d'habitació com de producció). A escala local, sembla que no existeix una pressió que obligui a renovar la morfologia dels vilatges. O, si es fa, només molt lleument. Sucedeeix com si la centralització comarcal d'excedents resultés insuficient per a provocar el canvi que estimulés el naixement de les viles. Això continuarà atorgant a valls i pobles un paper decisiu en l'ordenació de l'espai.

2.4.2.6.1. Intervenció senyorial i cristallització de les comunitats de vilatge

Al sud de la serralada Cantàbrica i, més especialment, del riu Ebre, és a dir, a la vall del Duero pròpiament dita, la situació és diferent. L'empremta feudal no s'havia limitat a sobreimposar-se. Semblava intervenir més decididament. Modificant les unitats d'organització social existents: les aldees i els solars. Afavorint l'aparició i el desenvolupament d'unes altres: les ciutats. En els dos casos, i des del punt de vista que interessa el nostre argument, la raó dels canvis sembla radicar en una acomodació deliberadament orientada dels efectius socials portada a terme pels poderosos. Aquests enforteixen la dinàmica prèvia dels grups camperols, estimulants la cristallització conceptual i física del solar familiar. A partir d'aquesta, el poble i una ciutat que veuen créixer el seu sentit de comunitat esdevindran el punt de destí, d'agrupació, d'aquests solars familiars.

Si es comprovés aquesta interpretació, resultaria que el poble cristallitza de dues maneres. A les regions situades en general al nord del riu Ebre i, més específicament, de la serralada Cantàbrica, com a resultat de la descomposició de les comunitats de vall. A les regions situades al sud del riu, com a conseqüència de l'agrupació, moltes vegades induïda pels poders senyorials, dels solars familiars. En aquesta segona zona, la imatge descrita és apreciable ja cap al 1030. Els vilatges, o almenys uns quants, ja han cristallitzat. Com a entitats físiques, amb una morfologia que tendeix a l'agrupació. I com a entitats sociopolítiques, amb el compliment d'obligacions cap a poders que els són externs.

Setanta anys més tard, aquest tipus d'informacions ha adquirit carta de naturalització en els nostres documents. La delimitació de termes d'aldees; la presència més freqüent del *concilium* en la validació de les decisions; la demarcació de deveses o de vedats monàstics; la relació de *collazos* o dependents d'una institució senyorial en un determinat nucli; la definició dels espais de pastures per compartir entre diverses comunitats vilatanes o entre aquestes i un abadal; i, per sobre de tot, la presència aclaparadora en els textos de la *domus*, la *casa* i, en especial, el *solar* habitat per homes dependents. Aquest conjunt de trets és el que evoquem quan utilitzem l'expressió *cristallització del solar*. En definitiva, identificació més estricta entre un espai físic, unes explotacions a escala de la família nuclear i uns vincles entre les famílies establertes en un nucli que tendeix a l'agrupament dels seus efectius demogràfics.

Els trets apuntats constitueixen una selecció de les diverses pistes que proporcionen els documents sobre les diferents aldees. Però, van ésser tan universals, poble per poble, com, de fet, les presentem? Certament, s'ha de demostrar. Avui sabem que més de la meitat de les *villae* o llogarrets esmentats en els nostres textos només hi apareixen dues o tres vegades. D'una altra banda, segons els càlculs efectuats per Esther Peña sobre tres zones del regne castellà, encara interpretant en aquesta direcció totes les aparents transferències de *villae* documentades, només una petita part de les aldees es va integrar en algun dels dominis eclesiaístics. A les Astúries de Santillana, no arriba al 15 % el nombre d'entitats locals que aparentment hi són transferides en la seva totalitat. A la zona d'Ubierna i Burgos, aquesta proporció s'apropa al 18 %. I assoleix gairebé un 25 % a les terres compreses entre els rius Arlanza i Duero. Extrapolant aquestes dades, es podria dir que, cap al 1100, un 80 % de les aldees del regne de Castella o es trobava a les mans de senyors laics o, més segurament, ens hi hem de deixar de referir en termes d'un poble/un senyor per tal de passar a fer-ho,

com a molt, en termes d'un poble/diversos senyors, la qual cosa, a més, vol dir un poble/habitants de diferents estatus.

Aquestes dades obliguen a reflexionar sobre la història individual de cada lloc. Concretament, sobre el protagonisme, senyorial, pobletà, en la presa de decisions tendents a modificar socialment o física la comunitat i el mateix espai ocupat pel vilatge, tant el d'habitació com el de producció. Les nostres vacil·lacions no han de fer oblidar que, entre els anys 1030 i 1110, els documents garanteixen que parlem de la cristallització de l'aldea al regne de Castella. En algunes, s'aprecia ja la separació entre espais d'habitació i de producció. I alguns d'aquests, abans excèntrics, com les *sermes*, han passat a integrar-se a l'àrea d'aprofitament permanent. Sovint, fraccionades en diversos *agros*, *terrae*, *piezas*. Més encara, els textos parlen de localitats on aquests mateixos *agros* han esdevingut espais on es construeix, on s'instal·len homes. I el mateix passa a altres llocs en les *ferragines*.

La població, per tant, tendeix a agrupar-se i a treure més partit de l'espai de producció, del terme reconegut als seus habitants. En uns casos l'obtindrà pel camí de la rompuda, la qual cosa motivarà que, per evitar perdre els aprofitaments de pastures i boscos, arribi a acords amb les comunitats de poble veïnes o pugni amb els monestirs per compartir-los. En d'altres, per alguns progressos en l'organització de l'ús col·lectiu de l'aigua. Bé en la seva fórmula de regadiu, evident, sobretot a la Rioja, que s'incorpora el 1076 al regne de Castella, o bé en la força motriu molinera. La multiplicació del nombre de molins i, sobretot, d'esments de repartiments del temps d'ús d'aquests és un bon testimoni dels progressos de l'agrarització. En la seva major part, de moment, a les mans i la iniciativa dels pagesos.

Uns pagesos que hem suposat integrats a la comunitat que se simbolitza en el *concilium*. Però, un dels trets vistents dels nostres textos anteriors al 1200 és, precisament, l'escassa aparició documentada del *concilium* com a òrgan de representació de la comunitat pagesa. Aquesta resulta així menys visible com a tal comunitat que com a grup social de dependents que, poques vegades, aconsegueixen fer arribar als documents el sentiment d'una consciència de solidaritat comunitària. Pel que fa als pagesos, els senyors mostraran progressivament menys interès pels béns immobles que pels drets sobre les persones assentades. La major part mesurats ja, cap al 1100, a escala del solar familiar. Síntoma de la seva indubtable cristallització.

2.4.2.6.2. Un pas més en la intervenció senyorial. La cristallització del solar

La reconstrucció de vicissituds del solar, a diferència del vilatge, no és difícil intentar-la a través d'uns quants mots. En uns casos, absolutament directes: *solar*, *casa*, *domus*. En d'altres, parents en primer grau: *homines*, *collazos*, *casatos*. En d'altres, indirectes: *mañeria*, *infurción*. En tots, una mateixa realitat: el progressiu reconeixement de l'existència d'una unitat d'assentament, de producció i de percepció fiscal que sembla que està constituïda per la família nuclear. I tot això es desplega aclaparadorament des de l'any 1030. Cap al 1100, els documents monàstics contenen relacions de *solares* o de *collazos* posseïts en una determinada localitat. Cinquanta-un eren els del monestir de San Millán de la Cogolla al poble de Grisaleña, a La Bureba.

És el moment en què es consuma una evolució. No és difícil resseguir-ne els passos. Ho ha fet Esther Peña per a l'àmbit del bisbat de Burgos als segles xi i xii. Del seu estudi podem deduir que hi ha matisos regionals i cronològics en l'aparició de diferents mots, tant físics com personals. Aquests

matisos no alteren, en absolut, el sentit general de l'evolució i encara del significat social d'aquestes paraules. Excepte el mot *casa*, més neutre, tota la resta implica una realitat física o personal de dependència pel que fa al rei o a un poderós laic o eclesiàstic. Ells són els qui efectuen la transferència del *domus* i *solares*, de *casatos*, *collazos* i *homines* a monestirs els documents dels quals són la nostra font d'informació. I ells són els qui disposen o es beneficien, més tard, de la percepció d'alguns gravàmens: *infurción*, *mañería*.

El que és significatiu de tot això és que, a finals del segle xi, els mots *domus* i *solar* es carreguen de contingut sociofiscal. «Solares tam populatos quam per populare», a les mans dels senyors, passen a significar la unitat de prestació de serveis i censos. En definitiva, la unitat fiscal que s'haurà de conservar íntegra sota el control del senyor. Una unitat feta, en general, a la mida d'una família nuclear. Comprèn l'habitatge, els seus espais de producció agrària i, eventualment, els seus drets de participació en aprofitaments col·lectius d'aigües, camps i boscos. Una unitat, cal repetir-ho, que s'identifica per la individualització de les seves obligacions fiscals respecte al senyor. I, en fer-ho, consagra la seva cristallització. Al seu ritme, serà inevitable que es produeixi, simultàniament, la del vilatge i la de la ciutat.

2.4.2.7. Una conclusió feudal: creixement intern, ampliació espacial i articulació social basada en vincles privats

Les cinc dècades decisives en la història medieval del regne castellanoleonès, entre el 1040 i el 1090, es van saldar amb un creixement. Amb un salt quantitatiu i qualitatiu en l'obtenció de béns; en la creació de les fortunes i en el repartiment desigual d'aquestes. Els èxits del 1054 i el 1076 respecte de Navarra havien permès assegurar la incorporació de la Rioja, Biscaia, Àlaba i la part occidental de Guipúscoa. La pressió sostinguda sobre els regnes de taifes havia canalitzat, a través del règim de paries, importants quantitats de diner d'al-Andalus cap als dominis de Ferran I i, més tard, d'Alfons VI. A la vegada, els ràpids progressos de la fixació d'homes a l'espai a través de la individualització del solar i la cristallització del vilatge van augmentar les possibilitats de generar excedents sense necessitat d'haver de recórrer a l'expedient de l'ampliació espacial. Per totes les bandes, enriquiment. Les generoses almoines però també els vastos programes arquitectònics de factura romànica es troben al final d'aquest itinerari de creixement. Per tal de garantir el seu futur, serà inevitable la institucionalització de l'almoina (tarifada a través dels delmes i primícies) i la de la producció de l'excedent (normativitzada a través dels furs). Ambdues tractaran de recollir els fruits del creixement agrari.

Els beneficiaris han desfilat ja per aquestes pàgines. Els senyorijs. Però no s'ha d'oblidar que la dinàmica del seu creixement, orientada pel repartiment desigual dels excedents, va contribuir a fer cristallitzar uns punts físics de mercat. Senyal dels progressos d'una centralització dels excedents, unes quantes cruïlles de camins esdevingueren nuclis de realització dels intercanvis.

Al seu voltant, certes localitats van començar a dotar-se d'activitats mercantils i artesanals. Eren llocs potenciats pel seu emplaçament estratègic i per la voluntat dels grans propietaris de l'entorn. En gran manera, aquestes ciutats que sorgeixen de l'empenta del creixement rural ho fan, lògicament, a les proximitats d'algun domini, del patrimoni reial o de l'abadal o d'ambdós. Així

succeeix a Nájera, Burgos, Carrión, Sahagún. L'antiga calçada d'Astorga a Bordeus, la vella frontissa que havia articulat històricament la muntanya ramadera, i minera (sal, ferro), i el pla cerealista tornava a esdevenir un itinerari singular. Trobava en el nou estímul del Camí de Santiago l'excusa per a enllaçar uns quants llocs que, almenys des de feia cent anys, eren ja els palpables resultats del creixement de l'excedent de la societat castellana.

Els èxits i l'eufòria no tenien només una traducció econòmica i social. El 1077, Alfons VI s'autotitularà ja «imperator totius Hispaniae». I s'apressarà a reomplir l'ample espai gairebé buit que, entre el Duero i el sistema Central, dificultava el contacte físic entre Lleó i Castella i Toledo. L'Extremadura s'obre així a les gents del nord del Duero. Als grans, per ampliar els seus dominis. Als febles, per escapar de la fixació estricta a un espai i a unes obligacions creixents pel que fa a senyors cada cop més propers; moltes vegades, les famílies diviseres del seu propi vilatge.

Sobre una base de població escassa i gens organitzada, excepte localment, que ha deixat empremta en la toponímia, escrupolosament estudiada per Àngel Barrios, des del 1070, comencen a arribar a l'Extremadura gents de variades procedències. Els primers, els serrans, vénen dels vesants riojà i sorlà de les serres de la Demanda i de Cameros i trobaran en l'autor de la *Crònica de la població de Àvila* el cantor de les seves gestes. Després d'ells, castellans, basconavarresos, gallecs i mossàrabs es distribueixen de manera desigual per terres de Sòria, on els acompanyaran alguns aragonesos, Segòvia, Àvila i Salamanca. A totes, encara que el model trigarà a formalitzar-se, la dinàmica tendeix a la creació d'una *Comunidad de Villa y Tierra*. És a dir, una capital regional o comarcal que domina un territori pel qual s'escampa un abundant nombre de llogarrets. Aquestes capitals s'estableixen en ciutats de frontera, que naixien com a punts de suport segurs entre els rius Duero i Tajo. Les seves bases de creixement, molt lent, radicaràn, durant el segle XII, en dues activitats econòmiques naturalment compaginables: el negoci de la guerra, és a dir, el botí i les paries, i l'explotació ramadera de caràcter extensiu.

En definitiva, als dos espais de la vall, al nord i al sud del riu Duero, el llinar del segle XIII era testimoni del paper del vilatge, el solar i, ara, la ciutat com a unitats d'organització social de l'espai. Darrere d'aquestes, els poderosos del regne de Lleó i Castella havien sabut aprofitar, conformar, un creixement econòmic que la iniciativa dels camperols havia posat en marxa, almenys, feia tres segles. Al cap d'aquests tres-cents anys, el panorama social i demogràfic de la vall del Duero havia canviat. A aquell món del segle IX, de dispersió del poblament i de desarticulació social, havia succeït el món de començaments del segle XII. Un món de concentració en vilatges i ciutats, de territorialització de les unitats d'organització de l'espai, i d'articulació dels efectius demogràfics i les estructures socials. Un món de senyoriu i de vinculacions personals. Un món feudal.

2.5. *Definició dels usos econòmics de l'espai i duplicació de la xarxa d'enquadrament social territorialitzat al segle XII*

L'1 de juliol de 1109, Alfons VI va morir a Toledo. Des del llinar d'aquest any, i a l'efecte de la nostra història, sembla que el segle XII mostra un argument dominant. La regulació, gairebé institucionalització, de les forces posades en marxa durant el segle anterior. En aquest sentit, la crisi interna del regne conjunt de Castella i Lleó, amb l'aturada dels avenços castellans a costa dels musul-

mans, va implicar una disminució de l'obtenció de l'excedent per via externa. I, paral·lelament, un augment dels intents dels grups poderosos d'ampliar-lo per via interna. A força d'un aprofitament més rendible dels espais ocupats i explotats. A força, en darrera instància, del que podem considerar una definició més estricta dels usos econòmics de l'espai. Com a signe i conseqüència de l'èxit d'aquests esforços per ampliar l'excedent i centralitzar-lo, a finals del segle XII, al costat de l'esplèndida floració de l'arquitectura romànica, seran evidents els progressos en l'articulació de la societat i dels espais castellans amb l'aparició de noves modalitats d'enquadrament social i administratiu.

2.5.1. Els marcs generals de referència: delimitació mental i física dels espais i la seva traducció normativa en els furs

Dels tres processos dominants al segle XII, el primer va ésser un esforç d'acomodació dels diferents grups dins de l'esquema d'una societat feudal, que, des de l'inici, es va manifestar com una àmplia crisi social i política, pràcticament entre el 1109 i el 1126. Les tendències desenvolupades durant el segle XI havien portat a l'enfortiment dels dominis senyorialis i a la cristallització de solars i llogarrets, però, també, a la reparició de bisbats i ciutats. Durant els cent anys següents, els grups de poder de la societat dissenyaran per a cadascun senyals d'identitat específics. Això justificarà variats esforços de normativització, característics del segle XII.

La segona dada que s'ha de tenir en compte és que aquest esforç d'acomodació, de jerarquització de les persones, però també dels espais, en l'esquema de la societat feudal, es va desenvolupar en el marc d'una interrupció de l'ampliació física del territori cristià a costa dels musulmans. Aparentment, la ramaderia extensiva, propiciada des de mitjan segle XI per alguns grans dominis monàstics del nord i assajada, abans del 1110, des del consell⁵ de l'Extremadura, passava a ésser la fórmula d'ampliació de l'excedent. Una mirada més atenta descobreix, no gensmenys, que el motor del creixement del segle XII va radicar en la intensificació de l'esforç agrari i ramader a terres de vella colonització. Les que, abans del 1085, formaven part ja del regne de Lleó i Castella. O, com a molt, aquestes i les que els hispanocristians van posar en explotació, a partir d'aquella data, a l'Extremadura.

El tercer procés que cal recordar va ésser, a la fi, més decisiu. Com a resultat, símptoma i factor dels dos anteriors, es va produir al si de la societat castellanolleonesa una progressiva delimitació física i mental dels espais. El procés s'estava desenvolupant a escala continental. I va tenir manifestacions significatives en les tres maneres d'entendre l'espai. El primer, l'espai com a espai que es percep, va deixar empremtes en la confecció de relacions de noms geogràfics, normalment, amb intenció administrativa o fiscal. A aquest darrer tipus correspon el document dels falsos *Votos de San Millán de la Cogolla*. Però uns altres exemples de percepció de l'espai van ésser els tractats de fronteres entre els regnes ibèrics, com els de Tudilén del 1151 i de Cazola del 1179. O la confecció d'alguns itineraris, com ara la *Guia del peregrino*, elaborada pel clergue peitoví Aymeric Picaud i inclosa en el *Liber Sancti Iacobi*.

La segona manera d'entendre l'espai, com a espai que és concebut pels utòpics, els planificadors, els urbanistes, va deixar també al segle XII símptomes de vigor. En l'urbanisme regular, ge-

5. N. del t.: *Concejo*, en l'original.

omètric, visible en unes quantes viles del nord peninsular. O en el plànol dels monestirs cistercencs. Per la seva part, la tercera manera d'entendre l'espai, com a espai que es viu, va conèixer al segle XII una decisiva novetat: la recreació de la ciutat. Decisiva perquè la ciutat produeix un nou espai. La seva aparició contribueix a jerarquitzar els espais ja existents i a delimitar-los físicament i mentalment. En els tres àmbits, en les tres maneres d'entendre l'espai, un mateix objectiu de racionalització i de jerarquització, a la recerca d'una ampliació i centralització de l'excedent. En els tres, una necessitat de regular els usos dels espais, la convivència de la societat.

Les normes de convivència existien ja, de la mateixa manera que existeixen a tota comunitat que ha de decidir sobre aprofitaments que van més enllà de l'ús individual. El que va passar al segle XII és que la necessitat de reglamentar-les més acuradament es va traduir en un estímul al desenvolupament de l'instrument escrit com a memòria i salvaguarda de drets per sobre de la mera tradició oral. L'evidència la podem quantificar. Sense fetitxismes pel nombre, les dades ens les donen tres investigadores. D'una banda, Esther Peña, que ho fa d'una manera deliberada. D'una altra, Ana María Barrero i María Luz Alonso, que subministren totes les informacions per a efectuar-ne l'avaluació numèrica.

La primera ens va proporcionar una radiografia dels documents que, entre el mar Cantàbric i el riu Duero, contenen dades relatives a immunitats i privilegis, exempcions i exaccions. Entre el 1110 i el 1126, els textos relatius a aquestes matèries sumen setanta-sis. Entre el 1126 i el 1157, arriben a dos-cents. Els seus continguts els va mesurar l'autora en intervals de cinquanta anys. Entre el tram 1051-1100 i el tram 1101-1157, els avenços proporcionals més espectaculars es van produir en tres àmbits de l'ordenació de la vida de la societat. En els capítols d'exempcions i exaccions que es refereixen a l'activitat comercial: *teloneo, portazgo, albara...* En els que afecten la fiscalitat eclesiàstica: *delmes, tercés...* I en els que mostren la cristallització del solar familiar: *infurción, mañería...* En vista d'això, la davallada, fins i tot en xifres absolutes, dels esments a obligacions de tipus militar: *fonsado, fonsadera, anubda, castellaría...* sembla la conseqüència tant de l'allunyament de l'espai estudiat per l'autora pel que fa a la frontera amb els musulmans, com de la progressiva especialització en el servei d'armes.

Les dades que ofereixen les estudioses dels textos del dret local són més extensos. La relació dels concedents de furs i de les localitats que els reben. Seleccionant els que corresponen al regne de Castella, inclòs el de Toledo des del 1085, els furs comptabilitzats des de començaments del segle XI fins al 1109 són tretze. Amb els mateixos criteris, entre el 1109 i el 1200, en trobem vuitanta-quatre. D'aquests, vint-i-sis entre el 1109 i el 1157. I si prolonguem la recerca fins al 1214, any de la mort del rei Alfons VIII, hi haurem d'afegir, almenys, trenta-dos furs més. En ambdós períodes, incloem els atorgats pels diferents senyors i acceptem la llista proposada per les doctores Barrero i Alonso. Hi podríem afegir, és clar, uns altres textos que recullen ordenances d'aprofitament de béns d'ús col·lectiu o privilegis que, en el fons, impliquen l'ordenament d'algunes activitats econòmiques, en especial, la ramaderia. Per als nostres càlculs, amb tot, són suficients els que les esmentades autores proporcionen.

Les conclusions deduïbles d'aquestes simples constatacions formals són molt clares. El segle XII és el gran segle de l'ordenació normativa de les localitats del regne de Castella. O, almenys, de la

seva plasmació escrita, amb la indubtable seqüela formalitzadora que això comporta. I és, igualment, el segle en què comencen a formar-se algunes de les famílies de furs. La seva incipient existència pot suscitar una reacció inconscient en l'historiador. Sense adonar-nos-en podem extrapolar les disposicions de furs de la mateixa família de l'àmbit local en què neixen i tenen la seva raó d'ésser en l'àmbit territorial. Encara evitant aquests riscos, és cert que les dades forals suggereixen una certa distribució dels espais del regne de Castella. Del Cantàbric al Duero, i, dins d'aquest territori, les terres entre el Camí de Santiago i el mar. Del Duero al sistema Central o Extremadura. Del sistema Central al Tajo o Transierra. I el regne de Toledo.

2.5.2. La definició dels usos econòmics de l'espai

La normativització de la vida dels pobles i les ciutats es refereix, entre altres qüestions, als usos de l'espai. Defineix, per tant, qui disposa de l'espai: el rei; el senyor; la comunitat de la vall, la del poble o la de la vila articulada en el seu respectiu consell; el grup familiar nuclear. I, segons aquest poder de disposició, com es regulen les formes de possessió i propietat. No cal entrar en el polèmic tema de la propietat en la societat feudal, per a observar que, a escala general, en un procés que s'inicia cap a l'any 1000 i es consolida el segle XII, la disposició de l'espai sembla caracteritzada per una senyorialització. Per un control creixent a les mans dels senyors. A l'escala lenta del macroespai, del regne; i a la més dinàmica del microespai, del vilatge i de la ciutat i els seus termes. A partir d'aquesta dada, la qüestió és, ara, saber si aquest poder de disposició es va traduir, de manera habitual, en una definició senyorial dels usos de l'espai. O si, al contrari, en el cas de la producció de béns econòmics, aquesta definició va restar a les mans dels seus productors directes.

2.5.2.1. La definició dels usos en el macroespai del regne

El títol de l'apartat implica un interrogant. És visible al regne de Castella al segle XII algun símptoma que permeti parlar del fet que els poders dels senyors van arribar a definir els usos de l'espai a una escala més enllà de la purament local, o, com a molt, de la comarcal? La resposta no pot ésser sinó ambigua. Hi ha dades, en especial, de la segona meitat del segle, que parlen de decisions que afectaren amplis espais del regne. La confirmació de l'existència de mercats en algunes localitats, la creació de viles al nord del regne, la concessió de drets de pastura arreu del domini reial... En aquests, el rei podria aparèixer com el gran definidor dels usos econòmics de l'espai. Però un coneixement més profund de la realitat proporciona una altra imatge. Que aquesta definició va ésser mes aviat un resultat, gairebé sempre local; molt poques vegades, una premissa.

Un document ja esmentat ens proporciona la prova. La falsificació que coneixem amb el nom dels *Votos de San Millán de la Cogolla*. Elaborat a mitjan segle XII, la seva intenció va ésser que les *domus*, les famílies residents entre el mar Cantàbric i el sistema Central i entre el riu Carrión i la frontera castellanoaragonesa, abonessin al monestir un cens anual. La forma d'aquest cens variava segons les comarques i localitats. Des dels bous de Guipúscoa i Biscaia, el ferro d'Àlaba i d'algunes localitats dels plecs de la serra de la Demanda, el blat i el vi de nombrosos llogarrets riojans i castellans, sense oblidar els xais, la cera, els draps, els formatges, fins els peixos del Cantàbric, l'oli de peix, les anguiles de l'Ebre, els diners... L'estudi del document, realitzat des de la perspectiva

econòmica per Antonio Ubieto, proporciona suggeriments del que podrien ésser algunes especialitats productives regionals al segle XII. Però, és evident que es tracta dels resultats d'una activitat, ja tradicional, més que dels derivats d'una definició prèvia dels usos d'aquests mateixos espais. Tot i amb això, és evident que el manteniment de la demanda de certs béns n'assegurava la continuïtat de la producció; una certa especialitat; una certa definició de l'ús de l'espai.

Amb tot, per respondre amb justícia a la pregunta que obria aquest apartat, sembla que els àmbits en què hauríem de buscar la resposta són dos. El primer, espais de regadiu/espais de secà. El segon, espais agraris/espais ramaders. En altres paraules, es pot entreveure una opció deliberada de la societat castellana pel que fa a un dels elements de cadascun dels dos parells de possibilitats econòmiques?

Començant per l'elecció entre espais de regadiu i espais de secà, és conegut el debat historiogràfic. En un plànol doble. D'una banda, el paper que va correspondre als romans i musulmans en la creació dels sistemes de regadiu existents a la península Ibèrica. D'una altra banda, que és el que interessa aquí, l'actitud dels hispanocristians pel que fa als regadius andalusins, a mesura que aquells progressen en la seva conquesta. Destrucció, manteniment, ampliació? Les tres situacions van tenir lloc, encara que, en general, van dominar les dues darreres. Amb una circumstància, que Barceló s'encarrega de subratllar: sovint, els cristians van heretar la unitat tecnològica, però, en destruir la unitat social que la mantenia, van propiciar la introducció de canvis substancials en el procés de treball i en la selecció dels objectius i ritmes de l'ús i la producció. Dit d'una altra manera, el sistema feudal implantat pels castellans no va fer una qüestió de principi de la dicotomia entre secà i regadiu. Es va acontentar a obtenir beneficis dels dos, encara que entenia millor l'agricultura de secà. En resum, tampoc no hi va haver en aquest punt una definició prèvia dels usos econòmics de l'espai. Potser tampoc no era necessari: al segle XII, les àrees de regadiu, pràcticament limitades a la Rioja, resultaven massa reduïdes al regne de Castella.

La segona elecció que analitzem a escala general del regne, economia ramadera/economia agrària, ha deixat testimonis més abundants. Aquests ens permeten deduir que, en aquest cas, els poders senyorials van realitzar una veritable definició dels usos econòmics de l'espai. I van optar per la ramaderia. Però, en actuar així, és possible que, sense voler-ho, anessin més lluny. En prohibir o restringir als pagesos el desenvolupament d'una agricultura d'artiga a boscos que havien acumulat una gran biomassa, eliminaren la possibilitat de grans rendiments, que, potser, havien estat en la base del creixement econòmic i poblacional que havia caracteritzat el segle X. En el seu lloc, havia anat apareixent una agricultura extensiva més acomodada a les noves circumstàncies d'un poblament més estable. Més lligada a la identificació, fiscal, dels productors; en definitiva, a la cristallització del solar.

L'opció ramadera dels senyors castellans s'insinua ja al segle X. Al següent, el seu control sobre la pagesia, que els garanteix l'abastiment de productes agraris, els permetrà reforçar la seva opció ramadera i fixar els pagesos a l'agrària. El desenvolupament d'aquella el palesen unes quantes investigacions sobre la història dels dominis monàstics. Molts d'aquests van continuar uns passos semblants en el desenvolupament de la seva opció. Fonamentalment, sis.

El primer, l'adquisició d'unes altres reserves o deveses al voltant del mateix centre monàstic o de les seves dependències més significatives: deganats benedictins, granges cistercenques. El se-

gon, la participació en els espais col·lectius dels vilatges, mercès a donacions d'aprofitaments indivisos a *montes, fontes, pascua, padules*... El tercer, l'apropiació individualitzada de porcions d'aquests espais col·lectius, en interpretar que la quota de participació els donava dret a segregar, físicament, del conjunt, una fracció concreta, la donada pel benefactor corresponent. El quart, la constitució, als espais apropiats, de noves deveses, creades, per tant, a costa dels termes de comunitats vilatanes. El cinquè, molt primerenc i explícit a dominis com els de Covarrubias i Oña, més tardà en relació amb la seva data de naixement, al de San Millán de la Cogolla, desconegut al de Cardeña, la constitució o cristal·lització de circuits de transhumància entre diferents possessions de cada cenobi. I per fi, el sisè pas va ésser l'obtenció de privilegis que facultaven els ramats monàstics per aprofitar pastures al domini reial dels regnes de Lleó i Castella.

Aquesta obtenció de drets de pastura serà la que, en darrera instància, subministri les pistes que permetin deduir que, dins del regne de Castella, s'ha produït una definició de l'ús econòmic de l'espai favorable a la ramaderia. El 1074, abans que la Rioja s'incorporés al regne de Castella, Alfons VI va concedir ja drets de pastura al domini reial als grans ramats del monestir riojà de San Millán de la Cogolla. Un segle més tard, aquestes concessions s'atorgaran gairebé de manera sistemàtica a favor d'uns quants cenobis castellans. Pràcticament, en dues tandes. En la primera, del 1168 al 1188, els seus beneficiaris seran, predominantment, els monestirs cluniacencs. Així es dedueix de les referències documentals reunides per Reyna Pastor. La situació és tan comuna que sorprèn que un cenobi de la importància de San Pedro de Cardeña no participés d'aquesta vocació ramadera que sembla tan general en les institucions monàstiques. En la segona, entre el 1210 i el 1220, a Castella, correspondrà el torn als cistercencs.

L'exercici de les facultats concedides contribuirà a fer de molts d'aquests monestirs del nord veritables potències ramaderes. A la vegada, ajudarà a configurar el traçat dels circuits d'una transhumància a escala «nacional», sistematitzant els dispersos interessos i solucions que s'havien insinuat ja a partir de la conquesta cristiana de Toledo. En moltes d'aquestes, els protagonistes monàstics seran acompanyats pels cavallers de nombroses localitats castellanès. En especial, els residents a les ciutats de l'Extremadura. Amb això, semblava que culminava el procés de definició econòmica del regne de Castella com a espai ramader de tipus pastorívol.

El seu aglomerant van ésser els grans ramats laics i eclesiàstics, de composició encara poc especialitzada, tant bovina i cavallina com ovina i porcina, amb les seves pròpies i específiques acomodacions als diversos tipus de camp que formen el sistema castellà: des dels «glandífers» als pasturatges humits i matolls mediterranis. Una xarxa bàsica de grans camins, generalment, velles vies romanes, servia de carcassa als espais de pastures. Amb tot, cal esperar els primers decennis del segle XIII per a constatar una cristal·lització del tipus de la que l'organització de la *mesta* suggerirà en el seu moment. Fins a aquesta data, que coincideix amb el conjunt de concessions de drets de pastura a monestirs cistercencs, no es veurà una clara ordenació general de l'espai ramader castellà.

De moment, a les regions septentrionals i centrals, incloent-hi l'Extremadura, la recerca de pastures es realitzava més a escala dels respectius marcs regionals. Això volia dir que els itineraris nord-sud no apareixien, en tots els casos, com a absolutament predominants respecte als de direcció est-oest. Des del 1220, aproximadament, els conflictes ramaders de les localitats de l'Extrema-

dura animaran els *concejo* a buscar noves solucions a les pastures i la fixació de carrerades del vessant sud del sistema Central. La victòria d'Alfons VIII a Las Navas el 1212 ampliarà i assegurarà l'espai on trobar-les. A poc a poc, es consolidarà la definició de l'ús econòmic del macroespai del regne castellà com a un espai ramader.

2.5.2.2. La definició dels usos en el microespai del vilatge i la ciutat

Si hi ha pocs dubtes sobre el paper dels grans senyors en la definició dels usos econòmics en el macroespai, estem menys segurs del protagonisme dels diferents grups socials en la definició dels usos en el microespai. Al poble i a la ciutat. Com hem vist, des de finals del segle x, i de manera contundent, entre el 1030 i el 1110, els senyors tractaven de desarticular, per al seu benefici, les unitats d'organització social existents o de sobreimposar-s'hi. A través de qualsevol dels dos processos, el resultat de la seva acció havia estat un control social i polític dels pobles i una concreció de la unitat familiar del solar. A través d'una pressió sobre una i altra, s'esdevingué un increment d'excedents que va facilitar l'aparició de nuclis que acostumem a anomenar *urbans*. Tot això, amb tot, no resol la qüestió que ara ens interessa. Saber si la seva iniciativa es va saldar amb una modificació de les formes d'organitzar l'espai vigents fins aleshores. Això és, amb quelcom semblant al famós *incastellamento* toubertià: agrupament de la població, apinyament del caseriu, distribució ordenada, amb una progressiva exclusivitat, dels espais de producció i d'habitació. La impressió és que, a Castella, el resultat que sembla que s'aproxima més al descrit per al Laci seria, justament, el de la creació, al llarg del segle xii, d'unes quantes viles reials. Repassem, per això, la projecció dels comportaments socials als dos escenaris espacials.

2.5.2.2.1. L'ordenació de l'espai de l'aldea: un procés d'agrarització

Sigui la que sigui la nostra hipòtesi de partida, en aquest procés, sembla recomanable distingir entre iniciatives que es refereixen a espais de producció. Pel que fa a les primeres, diverses institucions eclesiàstiques, com el monestir de San Millán a partir del 1030, o el bisbat de Burgos, des del 1070, van mostrar el seu interès per a disposar de llicència per a aprofitar els espais buits als nuclis aldeans, per a poblar les «ferragines» o «iuxta ecclesias domos hedificare». Es tractava, sense dubte, d'una fórmula d'ampliar els recursos humans i, per tant, productius, sense necessitat d'adquirir noves heretats al vilatge. Sense necessitat d'alterar l'*statu quo* de les heretats existents. Una redacció del document de restauració de la seu d'Oca el 1068, al marge que la seva data fos posterior, la qual cosa afegiria fortalesa al nostre present argument, amplia aquesta disposició: «dono insuper filiis, nepotibus predictorum solarium, licentiam populandi in suis ferraginis». Quan, el 1176, el monestir d'Oña va proposar al rei Alfons VIII la confirmació dels seus privilegis, no es va oblidar d'incloure-hi la «licentia populandi in monasteriis et in ferraginis». Així doncs, semblen clares les iniciatives senyorialen en els processos de compactació dels espais de població dels nuclis aldeans.

En els espais de producció, la qüestió va ésser, en els seus inicis, menys clara. Potser els models en ús han simplificat la situació, en posar l'accent en el protagonisme dels senyors, menyspreant iniciatives que els pagesos haurien pogut prendre en una direcció semblant. És a dir, en la recerca d'una racionalitat que podria arribar a coincidir amb la dels senyors. Unes vegades, en el

marc exclusiu de la comunitat de l'aldea. D'altres, induïts per algunes decisions senyorials, encara que no estiguessin directament orientades a obtenir aquests resultats. L'elecció de l'opció ramadera, per exemple, comportava conseqüències de modificació del mateix espai de la pagesia. Tot això, que, abans del segle XII, oferia dades insegures, apareix ara, entre els anys 1110 i 1210, amb claredat més gran. L'abundant normativització ens ajuda.

I una de les dades que s'obren pas més clarament en els textos referits a alguns pobles és el d'una progressiva homogeneïtzació dels espais de producció. Això passava, a finals del segle XI, a nuclis riojans com ara Bobadilla o Villagonzalo de Badarán. Els esments a *pagos* de vinyes i a parcel·les contigües amb una mateixa dedicació donaven suport a aquesta conclusió.

Primera lliçó, per tant, del segle XII: homogeneïtzació dels espais productius del poble. El seu terme comença a presentar zones de conreu amb una mateixa dedicació. La data de la seva formalització depèn, lògicament, de la de l'inici de la colonització del terme, però també d'un horitzó cronològic de referència que cal situar cap als inicis del segle XIII. I que està relacionat amb la presa de decisions senyorials i amb la difusió de sistemes de conreu reductores de temps de guaret. Això vol dir que, en situacions orogràfiques i edafològiques semblants, un poble de la Castella primitiva i un altre del peu del sistema Central tendiran a mostrar, cap al 1300, una disposició dels espais productius força semblant.

El model més acabat, versemblant només en aquesta darrera data i, és clar, més teòric que real, que Ángel Barrios va suposar per a la zona avilesa, deixava veure el centre habitat del llogarret envoltat per tres cercles gairebé concèntrics. El més immediat el constituïa una petita àrea de conreus intensius, basats en horts amb diferents fruiters i farraginars de variada dedicació, inclosa la de cereals en verd per al farratge del bestiar. El segon el conformava el terror de cereal i vinya. El primer, una mica per tota la zona; el segon, encara que no exclusivament, més agrupat en *pagos*. En aquest mateix segon cercle, dividit i travessat per una densa xarxa de camins que des del poble es dirigien a les heretats i a uns altres vilatges, es podien situar alguns prats de tallada anual o semestral. Per fi, en el tercer cercle, servint de llinar amb els termes d'aldees limítrofes, una superfície més o menys extensa de bosc i camp. A voltes, interromput de poble a poble.

Encara que aquesta fos la tendència general, pels volts del 1200, la disposició de l'espai productiu del poble, que ja es distingeix, encara que no del tot, del d'habitació, devia trobar-se molt menys formalitzat. El normal devia ésser, a les aldees d'homogeneïtzació productiva més avançada, l'existència de zones de dedicació semblant però distribuïdes, encara, de manera irregular per tot el terme, d'acord amb les diferents condicions naturals. En els diferents àmbits productius, la iniciativa local va anar al davant. A tots, a mitjan segle XII, hi ha símptomes que els senyors han fet un pas important en les seves aspiracions d'aprofitar-se d'aquestes iniciatives.

Segona lliçó del segle XII: agrarització del terme del vilatge. Una agrarització que, lògicament, coincideix en els inicis de la seva formalització amb la que ja hem presentat relativa als espais de pastures. I una agrarització que, en les seves manifestacions paisatgístiques explícites, coincideix, igualment, amb el procés de senyorialització. En els tres nivells, homogeneïtzació paisatgística, senyorialització, agrarització, la data significativa és la mateixa: mitjan segle XII. D'aleshores daten els esments a normes de conreu que multipliquen i ordenen les tasques pel que fa als cereals i a la

vinya. D'aleshores són les primeres referències a *barbechar* i a *año y vez*. Des d'aleshores posseïm abundants testimonis de les decisions de senyors i consells urbans de cedir als camperols espais concrets per a l'ampliació del terratge de cereal i, sobretot, de vinya, al terme de les aldees o de les mateixes ciutats.

Per totes bandes, suggeriments, induccions, normes per a un determinat ús dels espais productius de l'aldea. Dels tres cercles del model de terme que presentàvem a dalt, els grans senyors del regne, a través de l'opció de la pastura, havien decidit, en part, l'ús del cercle més extern. Els camps, les pastures, la ramaderia. A molts llocs, l'ús era compartit per la ramaderia dels mateixos camperols, cada cop més reduïda. Però, en uns altres, el control dels consells portat a terme per una oligarquia de senyors s'havia traduït, fins i tot, en normes de desesament de superfícies de bosc i camp amb destí a ramats aliens. El segon cercle, el terror cerealista i vinícola, queia en mans de la iniciativa ordenadora senyorial, després d'haver arribat a la seva possessió. Com a símptoma de la nova situació, el vell mot *serna* passava a significar, sobretot, prestació de treball que s'ha de realitzar a l'heretat del senyor. Normalment, als seus camps de cereal o a les seves vinyes. I, per fi, el tercer cercle, el de l'individualisme agrari d'horts i farraginars, començava a incorporar-se també a la normativa dels furs. Les obligacions de femar-los, de fer-hi les tallades adients, d'establir-hi llinars, canemars o fruiters, apareixen en els textos forals. Paral·lelament, als afores de les emergents ciutats, un nou grup funcional i social hi apareix: el dels *ortolanos*. Tot un nou, i darrer, senyal d'ordenació de les dedicacions productives. Amb aquest es tancava la definició dels usos econòmics dels espais del llogarret.

2.5.2.2.2. L'ordenació del paisatge des de la ciutat: un procés de jerarquització de l'espai rural i de racionalització de la morfologia urbana

En el cas de viles i ciutats, la voluntat dels senyors per fer-hi una ordenació social i espacial sembla encara més evident que als pobles. A les ciutats heretades o reocupades al sud del riu Duero des del 1085, però també a les ciutats que, per aquestes mateixes dates, van apareixent en l'itinerari del Camí de Santiago o, una mica més tard, entre aquest i el mar Cantàbric. En tots els casos, els poders es manifesten sobre el que gairebé podria ésser una tercera opció per a mesurar-la en el macroespai del regne: poblament jerarquitzat al voltant d'un cap urbà, respecte al qual, com a premissa, normativament, se subordinen els pobles, o poblament coordinat en què, com a resultat històric, la ciutat apareix, funcionalment, per sobre dels vilatges del seu entorn?

L'argument reprèn ara les tres funcions que atribuïm a les ciutats. Distingir, jerarquitzar, territorialitzar espais. I ho fa recordant que la decisió de «repoblar» o «reorganitzar» un nucli concret i la d'atribuir un estatut precís als seus pobladors, que, en gran manera, correspon al rei o als seus delegats, és el principi que fonamenta la definició dels usos de l'espai. La política d'ordenació de l'espai comprès entre el mar Cantàbric i la ciutat de Burgos, decididament impulsada pel rei Alfons VIII a partir del 1175, proporciona alguns dels resultats més clars, de les evidències més concloents, de la dialèctica entre poder i territori. En una paraula, de la voluntat de definició dels usos de l'espai característica del segle XII.

En els casos més desenvolupats, la societat de la vila o ciutat apareix com a agent d'ordenació de l'espai en un àmbit molt ampli. Al nord del Duero, el més fàcil de seguir, a part de significatiu,

és, sense dubte, el de Nájera. El simple text foral, en la seva versió ampliada, datable del 1140, descriu una ordenació social de l'espai en vuit àmbits. El més petit és la *domus*, la casa de residència, de cadascun dels *homines* domiciliats o de les seves vídues. Unes quantes cases que s'obren al carrer fan d'aquest el segon espai d'ordenació. Podem suposar-lo de traçat força irregular, encara que la cristallització del Camí de Santiago, que travessa el nucli de Nájera en sentit est-sud-oest, marcaria una *via publica* més clara.

El tercer espai, el barri o els barris, ha deixat més testimonis, començant per set noms. En cada cas o, almenys, en uns quants, un *concilium*, un consell de barri, garantia la solidesa de vincles entre els seus veïns. I així mateix, la devoció als sants, l'advocació dels quals els presidia. Un quart espai estava delimitat per l'*azor* o muralla. Amb les seves portes, separava de l'exterior els barris de Nájera que, per la banda oposada, trobaven en el riu Najerilla una barrera natural. Els seus ocupants eren els *vicinos* de Nájera, els *homines* de la *plebs* de Nájera, destinataris de les disposicions forals. El cinquè espai de Nájera estava delimitat per les *corseras*. Les seves fites distingeixen l'espai dins del qual podia trobar asil segur un fugitiu perseguit per haver assassinat o per qualsevol altre delictes, excepte el de furt. Si la interpretació tradicional és correcta, es tractava d'un àmbit d'uns sis-cents metres de radi al voltant de Santa María la Real.

Un sisè espai era el territori, àmbit de producció dels habitants de la ciutat. De fet, el terme del consell. Més ampli encara, el setè espai d'organització socioeconòmica articulat des de Nájera el constituïa l'àrea en què els veïns gaudien de l'exempció d'herbatge. Pràcticament, tota la conca del riu Najerilla aigua avall d'Anguiano. Dit d'una altra manera, gairebé l'espai delimitat pel riu Ebre i la línia de cims que separa la conca del Najerilla de les de l'Oja i l'Iregua. El mateix que marca el territori en què els habitants de Nájera podien muntanyejar.

El vuitè i darrer espai articulat des de Nájera, confirmat per l'emplaçament dels mitgers, no tenia res a veure amb el bestiar, sinó amb el comerç. La disposició 69 del text ho enuncia així: «homo morator de Tyrone in huc, et de porto de Picos in huc, qui vingui al mercat de Nájera no ha de pagar teloni excepte un diner per cada almud de blat. Les referències topogràfiques completen la percepció de l'espai dels habitants de Nájera. Del riu Tirón al riu Iregua i des de l'Ebre fins a la divisòria d'aigües amb el Duero. En definitiva, entre la *domus* familiar al nucli urbà i la totalitat de La Rioja Alta, amb els seus dos mil quilòmetres quadrats, el fur de Nájera mostra com els veïns de la ciutat esglaonen els aprofitaments de vuit àmbits territorials. En una paraula, com defineixen els usos econòmics i socials de l'espai.

Deixem Nájera i deixem els termes de la ciutat per a endinsar-nos en el seu nucli. Dos elements d'ordenació s'hi enforteixen decisivament. D'una banda, la closa o muralla. D'una altra banda, el caseriu urbà, que, en algunes localitats, es disposa en planta ortogonal.

2.5.2.2.1. La muralla

Per a les ciutats nascudes o recreades a la frontera, el recinte fortificat va ésser una necessitat i una afirmació de la seva personalitat i la seva autonomia. Però, un cop aixecada, va constituir el marc físic en el qual la vida urbana es desenvoluparia. Ni tan sols la seva existència va suposar una dràstica solució de continuïtat entre espai rural i espai urbà. A localitats com ara Segòvia i, sobretot,

Àvila i Sòria, la closa englobava, de fet, petits llogarrets que s'anaven convertint en col·lacions o barris de la ciutat, entorn dels seus temples. Només de manera molt lenta, amb resultats sempre limitats, la incorporació de nous pobladors a aquests barris va anar afavorint una compactació del caseriu a l'interior de la closa. Normalment, es va començar per la d'aquells que ocupaven els emplaçaments més fàcilment defensables.

Això és evident a Segòvia ja el 1116. En dos documents d'aquesta data, apareixen els primers esments relatius a elements urbans: l'alcàsser, al qual s'anomena «vallum oppidi» i «valadarium castelli»; el circuit emmurallat, al qual es refereixen, implícitament, els esments a les portes d'accés: «ianua civitatis», «porta Rodrigo Ordoniz». A poc a poc, entorn de l'alcàsser i el temple catedralici, que comença a construir-se, els poders laic i eclesiàstic atreuen gent dedicada a activitats artesanals i comercials. Amb aquestes, es configura el nucli de la ciutat, la seva zona més densa. Les línies dels camins que el relacionen amb els assentaments vilatans del fons de les valls de l'Eresma i el Clamores van conformant la malla urbana. Sense l'espectacularitat de les muralles d'Àvila, però protegit per la mateixa orografia, el veïnat de Segòvia es guarda darrere de la construcció d'una closa que, seguint el contorn de la roca que sosté la ciutat, desenvolupa un traçat d'uns dos mil cinc-cents metres, només interromput per set portes. Dins del recinte, l'agrupació de residents d'una mateixa o semblant posició social va configurant diversos barris, que, en gran manera, cristal·litzen gràcies a decisions d'ordenació de l'espai preses pels poders laic i eclesiàstic. Cap al 1151, aquests barris eren, almenys, el dels canonges, el dels cavallers, el dels jueus i, menys definit, de moment, el del mercat.

2.5.2.2.2.2. L'actuació sobre el caseriu urbà a la recerca d'una regularitat que, a voltes, acaba essent ortogonal

Les pautes, com vam veure en tractar de la definició d'espais als pobles, s'havien assajat en aquests. En créixer alguns, en transformar-se uns altres en viles o ciutats, aquestes pautes es van continuar desenvolupant. Un bon exemple el va constituir la localitat de Grañón, a l'extrem occidental de la Rioja. Cap a l'any 1000, ofería ja la imatge d'una abundant població que es distribuía en diversos barris. Sense dubte, va ésser, amb Nájera, la localitat riojana que, al llarg del segle xi, va mostrar una imatge més reiterada d'ocupació i explotació de l'espai. En un procés documentat molt característic. Des de l'abundància de *sernas*, observable el 1028, a la seva substitució per *terrae* i *piezas*, de les quals parla un text del 1099. Des de la freqüència inicial d'*agros* al permís reial, el 1059, per a habitar-hi, edificant-hi cases, instal·lant-hi homes. Cent vint anys més tard, el procés continuava; el 1178, els monjos emilianencs canviaven part d'una *serna* per tal de facilitar als consells dels barris de Grañón «faciant in ea suam populationem». En definitiva, una intensa colonització de l'espai, que va arribar a influir en la morfologia del nucli, compactant-lo. Malgrat tot, no sabem si, el 1256, quan el llogarret de Grañón va ésser cedit a Santo Domingo de la Calzada, ofería ja l'aspecte que ha permès a Jean Passini presentar-lo com a exemple d'urbanisme ortogonal. És a dir, semblant al de la vila a la jurisdicció de la qual havia passat.

Grañón i Santo Domingo de la Calzada són dues de les localitats del Camí de Santiago que ofereixen, efectivament, un bon exemple de regularitat urbanística. Però amb una història diferent. La

primera, com a resultat a partir d'uns plantejaments que, a la segona, degueren servir de premissa. Almenys, els testimonis escrits han conservat la memòria del «magister Garsion», arquitecte de la catedral de Santo Domingo de la Calzada, fixant amb la seva perxa la distribució dels solars urbans. D'aquesta manera, i després de les anàlisis morfològiques realitzades per Passini, sembla que es confirma la hipòtesi esboçada per Ortega Valcárcel que l'aparició de la «vila planificada» al nord de la península va tenir lloc entorn del camí compostel·là els anys centrals del segle XII. Possiblement, com a racionalització del procés d'elaboració de lots i ordenació que, de manera espontània, es va generar a les seves vores, com s'observa a Redecilla del Camino i, fora de Castella, és clar, a Puente la Reina.

El 1177, el fur de Miranda de Ebro oferirà la primera referència documental que permet identificar l'existència d'aquest tipus de morfologia urbana. A propòsit de la localitat de Ribabellosa a Àlaba, el text esmentarà l'existència de «quattordecim solares [...] sed sub calle superiori et octo inter callem de medio et callem inferiorem». Per primera vegada, es documenta un tret que serà comú a les viles baix medievals del nord de Burgos i de les àrees riojana i basca: la distribució del caseriu urbà als carrers «de arriba, del medio y de abajo». Un cop més, van ésser els anys centrals del segle XII els testimonis d'aquesta manifestació de racionalitat i mesura, el correlatiu ultrapirinenc dels quals, contemporani, es troba a les bastides del Migdia francès.

L'elaboració de lots d'espai urbà com a hipòtesi explicativa de la renovació regularitzada de la morfologia troba suport en els testimonis coetanis. Un, de caràcter explícit, correspon a la vila de Laguardia, a la Rioja alabesa, que formava part del regne de Navarra. El 1164, el rei Sancho VI li va atorgar fur de població i, en la seva disposició 38, hi va incloure una norma de planificació terminant: «habeatis per foro xii estados de casas en longo et iiii en amplo». No és estrany que, encara avui, Laguardia constitueixi un dels exemples principals de nucli en forma de bastida. Els altres testimonis procedeixen de Burgos. I informen que la imatge de la ciutat va experimentar, a la segona meitat del segle XII, una modificació de les estructures cadastrals. L'augment de la pressió sobre els espais intramurs degué determinar l'acomodació de les pautes de geometrització que hem vist en uns altres llocs. És clar, la seva història prèvia explica que les seves manifestacions no fossin tan evidents com a Grañón o a Redecilla del Camino.

2.5.3. La duplicació de la xarxa d'enquadrament social territorialitzat

Els progressos en la definició dels usos econòmics dels espais, durant el segle XII, van suposar, sense dubte, un increment de la rendibilitat del seu ús i una ampliació dels excedents per via de la intensificació i racionalització de l'aplicació de l'esforç de l'home sobre l'espai. Com a senyal d'això, però també com a factor que assegurarà una prolongació d'aquestes iniciatives en el temps, els poders dominants en la societat castellana van procedir a crear noves cèl·lules d'enquadrament social. De configuració i valor molt variats, els seus trets més característics foren dos. En unes, el seu caràcter territorialitzat; és a dir, la seva capacitat per a fer que se'ls reconegui un espai d'assentament i circumscripció. A totes, la seva faceta d'enquadrament; d'acollida d'unes altres cèl·lules menors. Aviat, el seu valor com a unitats d'articulació de l'espai sobre la base de les unitats d'organització social existents.

2.5.3.1. Progressos en la territorialització de les unitats existents

Els avenços en els aspectes apuntats són evidents al segle XII a tots els escenaris socials que han desfilat fins aquí. Més significatiu encara: en els que, per l'enfortiment de la tendència, es crearan en aquesta centúria. Pel que fa als primers, hem vist ja el que passa a pobles i ciutats i, de passada, podem referir-nos a una investigació efectuada el 1175 a la zona de Lantarón, a ambdues ribes de l'alt Ebre, una mica aigua amunt de Miranda. El seu objectiu fou ben clar: esbrinar l'estatut d'una sèrie de vilatges, més concretament, de solars dins d'aquests, per la titularitat dels quals discutien el rei, els infançons, monestirs i pagesos.

Per la seva part, els dominis eclesiàstics també foren generosos en notícies del tipus que ara cerquem. En primer lloc, els monàstics. Dins d'aquests, els cluniacencs han procedit al llarg del segle XII a reorganitzar-los en cases i *domus*, susceptibles d'ésser arrendades o cedides en préstec a un senyor. Més encara, van configurant diferents oficines per a l'adscripció de béns patrimonials. Sagristia, almoïneria, priorat, hostatgeria, que van anar apareixent des de finals del segle XI, es reglamenten a Silos el 1155 i a Covarrubias, el 1184. Un pas més, que no trigarà a arribar, serà la separació de les meses abadal i conventual. En tots els casos, senyals d'una capacitat d'adscriure determinades rendes a un destí concret. Però això implica, gairebé sempre, conèixer el nombre, la localització i la capacitat productiva d'homes i espais.

Nascuts en la història més recentment, de fet, al mateix segle XII, cistercencs, premostratencs, ordes militars, ens ofereixen exemples encara més abundants i clars per al nostre argument. Des d'aquest, l'interès més gran ens el donen els cistercencs. La raó és evident. Són monjos que han reflexionat i, com a conseqüència, legislat sobre: lloc d'instal·lació, planta del monestir, guarniment del temple, tipus de rendes amb un refús inicial de molins i forns que no serveixin directament a la comunitat o de delmes. Però, sobretot, els cistercencs són monjos que prenen decisions directes sobre formes d'organització espacial a través de dominis distribuïts en una sèrie de granges d'explotació directa.

Finalment, els *senyorijs* catedralicis també incideixen en la mateixa direcció territorialitzadora. La seva implantació a les ciutats comporta modificacions en l'urbanisme, començant per les exigides pel desig de construir una catedral de grans dimensions. Al seu costat, les formes d'obtenció de la renda, amb una atenció especial a la generada als solars urbans, i una divisió en oficis, amb el repartiment d'ingressos entre les meses episcopal i capitular, més primerenca que als monestirs, reforcen el sentit d'adscripció espacial i econòmica als dominis dels bisbes de Palència, Burgos i Osma.

En ésser significatius, els progressos en la consolidació del sentit territorial d'aldees, ciutats, solars, *senyorijs* eclesiàstics només constituïen un pas més en una història que ja coneixiem. L'original del segle XII serà, en canvi, un cert canvi en la perspectiva. En unes altres paraules, el que, fins ara, constituïa el resultat d'uns esforços més o menys espontanis, serà substituït per una deliberada política d'enquadrament socioespacial. Sobretot, en dos àmbits. A l'administració eclesiàstica i a l'administració del domini reial.

2.5.3.2. Enfortiment de les xarxes d'enquadrament territorial de l'Església secular

És, no cal insistir-hi, un procés paral·lel a la cristallització del solar i de l'aldea. I és un procés amb una doble expressió espacial. D'una banda, la delimitació dels territoris de les diferents diòcesis. D'una altra, la cristallització de les divisions internes de les diòcesis.

2.5.3.2.1. La delimitació dels territoris diocesans

Els èxits del papat, a través de la reforma gregoriana, en la definició d'una jerarquització dels poders eclesíastics amb la seva traducció espacial, van tenir repercussió en el regne de Castella. El nou esperit dels temps, més territorialitzat, explica que l'enfortiment dels bisbats i la creació o restauració d'antigues diòcesis fossin la causa de llargs conflictes per raó dels seus límits respectius. Els desigs d'independència de les naixents diòcesis pel que fa a possibles seus amb primat contribuïren a crear la figura de les diòcesis exemptes. I l'afany per protegir els seus interessos va portar moltes d'aquestes, sovint, a l'elaboració de documents falsos, amb el més famós, l'anomenada *Hitación de Wamba* al capdavant, i, sempre, a litigis per qüestions de límits. En el fons, a la lluita per la percepció del delme amb més solars. L'acord del 1229 entre les diòcesis de Calahorra i de Burgos, segons el qual certes localitats situades a la frontera entre ambdues s'atribuirien, per anys, a una o l'altra, sembla una prova consistent de l'arrel del conflicte.

2.5.3.2.2. La cristallització de les divisions internes de les diòcesis

El procés va ésser simultani al de definició dels seus límits exteriors, encara que la seva història va resultar encara més complexa. En part, per la mateixa varietat de situacions heretades, moltes d'aquestes, anteriors a la creació i, és clar, a l'enfortiment de les diòcesis. Efectivament, a finals del segle xi, unes quantes institucions eren titulars d'esglésies: abadies seculars o col·legiates, com ara la de Valladolid, dins de la diòcesi de Palència, o les de Santander, Santillana o la mateixa de Valpuesta, a la de Burgos; monestirs cluniacencs, ordes militars; o fins i tot persones (bisbes, capítols, laics) que les posseïen a títol d'esglésies pròpies o de patronat laical.

Respecte d'aquestes varietats, progressa lentament una estructuració uniforme. El seu esquema general, en el qual cada esglaió anirà cristallitzant, primerament de manera conceptual, després, personal i, per fi, espacialment, al ritme dels altres, és conegut. La diòcesi es divideix en ardiaconats. Se n'esmenten ardiaques a Segòvia des del 1117. A Àvila, des del 1144. A finals del segle xii, apareixen ja els ardiaconats. Al començament, quatre a la de Palència, cinc a la de Burgos. Per sota de l'ardiaconat, l'augment del nombre de parròquies estimula l'aparició d'un organisme subdivisor: l'arxiprestat, que, a la diòcesi de Burgos, no consta fins a mitjan segle xi. I, per fi, les parròquies. No tenim estudis sobre l'origen i estructura jurídica de les parròquies de les diòcesis del regne de Castella en aquesta època, ni de la més significativa, la de Burgos. Amb relació a aquesta, una butlla d'Alexandre III del 1163 esmenta cinquanta-cinc esglésies, onze de les quals es troben a la ciutat. Un segle més tard, una relació per ardiaconats inclou quatre-centes vuit parròquies, a les quals cal afegir les del centenar de pobles de l'ardiaconat de Valpuesta, que no figura en la relació.

La delimitació espacial de les parròquies, conseqüència de la implantació de l'exigència del delme, va ésser paral·lela a la cristallització del solar com a unitat fiscal. En aquest sentit, el delme reforçava tant la fiscalitat, amb la qual cosa es va convertir en senyal dels progressos de l'excedent, com l'arrelament dels homes i el seu enquadrament, prova dels avenços en la seva centralització.

2.5.3.3. Enfortiment de les xarxes d'enquadrament territorial del domini reial

L'Església és una institució universal amb vocació d'eternitat, que, a finals del segle XI, emprèn un procés de territorialització. El seu objectiu: tot l'espai dividit en territoris parroquials, sense enclavaments aliens a la xarxa estesa. Per tal d'assolir-lo, les esglésies diocesanes es troben tan disposades a falsificar documents com els monestirs per defensar-se d'aquesta pretensió de l'Església secular. Això fa del segle XII una centúria de falsificacions, de forja de documents obsessionats per delimitar l'espai. Diplomàticament, són falsos, però històricament són riquíssims testimonis d'una mentalitat d'organització social de l'espai.

El domini reial, per la seva part, està lluny, fins i tot, d'aspirar a ésser el correlatiu de l'Església secular al regne: la xarxa d'acolliment administratiu «civil» de totes les cèl·lules socials. El seu titular, el rei, és conscient que, de moment, aquest paper de correlatiu el fa el conjunt de poders (reial, senyoriais, inclosos els eclesiàstics, *concejiles*, familiars, individuals) que tenen autoritat de disposició sobre terres i/o homes. Enmig de tots, en lloc de sobreimposar-se, almenys, teòricament, el domini reial s'accontenta a heretar, respectar i, com a molt, aprofitar una història de circumscripcions, de modalitats de fiscalitat. Una tradició de múltiples i limitades maneres de centralitzar l'excedent.

Això comporta una varietat d'enquadraments, aparentment, territorials. Tal vegada, només diferents maneres d'agrupar eventualment noms de pobles, de famílies, de rengleres comptables, amb finalitats fiscals. Ja vam discutir, en el seu moment, el valor dels mots com *territori*, *terra*, *tenencia*, *palatium*, *bodega*, o d'altres com *merino*, *sayón*. En aquesta història, el segle XII és pròdig en modalitats. Unes són herència del passat; ara tenen un valor genèric: *alfoz*, *termino*, i es documenten des del Cantàbric al Tajo, encara que amb significats no sempre idèntics. Unes altres són, en canvi, anunci del futur: batllies al nord del Duero; *comunidades de villa y tierra*, en general, al sud d'aquest riu. A mitjan segle, el falsificador dels *Votos de San Millán* ens ofería la seva particular visió de l'espai al regne de Castella. Per ell, un *continuum* de raval amb la seva capital i els seus vilatges. L'èxit definitiu d'una concepció de l'espai en termes d'uniformitat jeràrquica. Però, per sota d'aquesta semantització de l'espai, la realitat era plural.

Els diferents estudis, no molt abundants, per cert, i la pròpia investigació personal van permetre a Carlos Estepa proposar una síntesi sobre *realengo y señorío jurisdiccional concejil*. D'aquells i d'aquesta sembla que es dedueixen dues etapes o moments en la conformació de la xarxa de domini reial. I, és clar, dos grans espais: al nord i al sud del Duero.

2.5.3.3.1. Una primera etapa, fins als anys 1170-1180

En aquesta etapa, el progrés de centralització de l'excedent, que ja apunta com a beneficiàries unes quantes ciutats, no ha eliminat les cèl·lules preexistents d'acolliment, el valor territorial,

socioterritorial o fiscal de les quals discutíem més amunt. En especial, territori. Això aconsella distingir diversos models.

2.5.3.3.1.1. Els territoris del nord

Un nord que, a aquest efecte, s'estén del mar Cantàbric al riu Duero, i especialment, del Cantàbric a l'Ebre. En aquesta zona, recordem-ho, el territori apareixia, sovint, com el nou nom de l'antiga comunitat de vall; o, simplement, com una demarcació típica de la Castella primitiva anterior a la sobreimposició feudal. Des de mitjan segle xi, l'acomodació del domini reial a la realitat socioadministrativa no respecta estrictament els marcs existents. Més aviat afavoreix que les *tenencias*, cedides als senyors, s'instal·lin sobre un o diversos territoris, o sobre fraccions d'aquests, que, més tard, poden rebre un nou nom. Amb el temps, sobre aquestes, es crearan unitats administratives més extenses. L'aparició de noms englobadors d'una realitat socioterritorial cada cop més àmplia podem considerar-la com a símptoma de consolidació del domini reial. Almenys, en el mateix sentit teòric en què l'Església secular obtenia resultats de territorialització i centralització de l'excedent.

2.5.3.3.1.2. Les ciutats i els seus territoris del nord del Duero

Al costat d'aquests territoris de sentit comarcal i escassa jerarquització interna, al llarg del segle XII, les ciutats castellanques, començant per Burgos, generen espontàniament, funcionalment, un entorn. Creen un espai, dins del qual es desenvolupen unes relacions camp-ciutat específiques. D'acord amb el creixement de la seva força sociopolítica i econòmica, segons les activitats de la seva pròpia població o de l'exercici constant d'una autoritat, aquestes ciutats adquireixen (i territorialitzen) dos àmbits espacials: el terme i el territori.

El terme apareix com el territori que envolta el nucli d'habitació i constitueix la base física on s'estableixen les propietats de la població amb les sevés cases i terres de treball, així com les d'aprofitament comunal. És l'espai de producció reconegut a un grup humà constituït en comunitat i expressat en el consell. En aquest sentit, es presenta també com a àmbit d'exercici de la jurisdicció dels òrgans de govern de la ciutat. De fet, jurídicament, es pot confondre amb la ciutat. Tot i amb això, dins del «terme», hi podien existir terres, heretats i fins i tot pobles no sotmesos a la jurisdicció del consell, sinó a la d'uns altres senyors.

El territori, en canvi, constitueix, en aquestes localitats del nord, l'àmbit d'influència (econòmica, en principi; jurídica, després) d'una ciutat. De vegades, el vell territori en el sentit de demarcació autòctona es converteix en nou territori del consell. Tal vegada, un privilegi d'Alfons VI del 1103 sigui símptoma d'aquesta situació. En aquesta data, en efecte, el monarca va concedir a cinquanta-quatre pobles, situats entorn de la ciutat de Burgos, el dret a regir-se en totes les coses i per a totes les coses segons el fur d'aquesta. D'acord amb el text, els pobles no resten subordinats a la jurisdicció del consell de Burgos; simplement, com alerta Emiliano González, són destinataris de l'expansió del règim jurídic del fur de Burgos, encara consuetudinari.

2.5.3.3.1.3. Les ciutats i els seus territoris dels consells del sud del Duero

El desconeixement de l'estructura sociopolítica prèvia a la «re població» posterior al 1085 i l'escassetat de documents entre aquesta data i el 1200 no faciliten la tasca de conèixer el protagonisme efectiu en la tasca d'organització social d'aquest espai. Va correspondre al rei, als consells, als cavallers? Analitzem els comportaments de tres subespais dotats de personalitat: l'Extremadura, la Transierra, Toledo.

A l'Extremadura, l'esquema més versemblant ens presenta una estructura prèvia de pagesos i petits ramaders. S'hi afegeix, o s'hi sobreimposa, una població immigrant de grans ramaders, de serrans de la serra de la Demanda i de Cameros, de cavallers? Aviat, apareixen desnivells en la societat de les poblacions extremenyes, que assisteix a l'enfortiment de la posició dels cavallers. En una lectura superficial, els textos mostren una igualtat social, però no és difícil observar, amb la guia de Luis Miguel Villar, que es tracta d'una igualtat al primer esglaó, el dels dominants. D'acord amb aquests desnivells, sembla que la riquesa està basada en dos elements que constitueixen gairebé dos àmbits econòmics. D'una banda, l'agroramader, limitat en l'espai i estable. D'una altra, el comercial ramader, obert i dependent en el temps de la capacitat ofensiva de les milícies del consell; per tant, exigent d'un augment continu de la seva força militar.

Aquest segon àmbit es va anar distanciant de les ciutats de l'Extremadura. Tant en l'espai: pel simple allunyament de la frontera. Com en les possibilitats d'exercici: pel naixement de nous poders, de competidors, a la Transierra i al regne de Toledo. Així es mostren, és clar, els nous consells, els ordes militars; però també el mateix rei, en prendre iniciatives generals en l'enfrontament amb els almohades, com ara treves o batalles campals, que afecten les possibilitats d'actuació de les milícies dels consells extremenys. Els seus components no tindran cap altra possibilitat que intensificar la seva dedicació ramadera a espais més propers a la seva ciutat. Amb la inevitable seqüela d'enfrontaments amb gent de la resta de viles extremenyes limítrofes.

A la Transierra, mentre esperem els estudis del grup que dirigeix Cristina Segura, el procés sembla similar al desenvolupat a l'Extremadura. O, tal volta, més exactament, ofereix, almenys, en el cas de Madrid, un model de transició entre el d'aquella regió i el del regne de Toledo. L'arrencada se situa, un altre cop, en la condició fronterera de la vila i en les seves possibilitats, menys clares que al nord del sistema Central, d'obtenir beneficis per via militar. A mitjan segle XII, el component ramader pressiona també de la banda sud del sistema Central. Així, un document del 1152 assenyala els drets d'ús de termes per a pastura i llenya del consell de Madrid respecte d'uns altres com ara Segòvia. Setanta anys més tard, en el fur del 1222, s'assenyala ja l'existència de pobles que pertanyen al territori de la vila. Amb tot, segons Carlos Estepa, caldrà esperar quelcom més per tal d'afirmar amb seguretat l'existència d'un territori del consell, a través del qual els cavallers puguin adquirir un control sobre els pobles. Amb més rapidesa, per tractar-se d'un procés que s'inicia més tard, arran de la seva ocupació cristiana el 1177, Conca reproduirà aquest model.

Al regne de Toledo, el model és diferent. El poder regi mediatitza més directament l'organització de l'espai, però no ho fa en benefici directe d'un consell de ciutat dominat per cavallers. Àmplies fraccions de l'extens regne toledà són cedides pel rei a diferents titulars. Això permet

que apareguin diferents formes dominicals: domini reial, abadal, ordes militars, bisbe, «sive militis sive cuiuscumque hominis». Enmig de totes, hi ha, és clar, una certa jurisdicció del consell, però, de moment, no s'identifica amb un autèntic senyoriu del consell de la ciutat sobre les viles i aldees.

2.5.3.3.2. Una segona etapa, des de l'any 1180

Durant el regnat d'Alfons VIII, són clars els progressos de territorialització dels termes dels consells dins del domini reial. El creixement demogràfic, l'increment de la pressió sobre l'espai, amb la seqüela d'agrariació, l'augment de la detracció, la diversificació ampliada de les dedicacions econòmiques..., tot porta a una valoració més acurada de cada espai. Al final, la seva traducció territorial té una relació proporcional amb la situació de partida. Així, al nord del Duero, els consells i el rei busquen nous espais on fer-se presents. Mentre, al sud del riu, cada consell, indiscutit, pugna, simplement, per aconseguir unes delimitacions dels termes que li siguin favorables.

2.5.3.3.2.1. Les ciutats al nord del Duero: a la recerca d'un raval del consell

A les terres del nord del riu, sembla que aquest és el principal argument. És fàcil, amb tot, assenyalar dues àrees amb comportaments parcialment diferents. O, més exactament, amb conductes que suposen diferents nivells a una escala semblant de recerca d'espai del consell. El límit entre ambdues l'estableix, més o menys, el riu Ebre.

Per a l'espai comprès entre el Cantàbric i l'Ebre, els anys del regnat personal d'Alfons VIII foren decisius. Entre el 1175 i el 1214, any de la mort del rei, unes quantes localitats reben un estatut que les converteix en viles. Amb molta freqüència, és el mateix monarca qui, per tal de dotar espacialment la nova fundació, ha de realitzar una doble operació. D'una banda, una enquesta per tal de conèixer els propis drets senyorials del rei en aquestes terres; d'una altra, una expropiació de termes a senyors laics i eclesiàstics per poder assentar, a l'espai de preferència, gairebé sempre molt reduït, els nous pobladors. En menor o gran manera, aquest és l'esquema que s'observa arran de l'engegada de les pobles de Miranda de Ebro, Medina de Pomar, Laredo, Frías o San Vicente de la Barquera. En un esforç paral·lel, a més, al d'ordenació del trànsit comercial entre Burgos i el litoral cantàbric. El resultat, amb tot, no deixa de mostrar un espai en què el domini reial, com, per la seva banda, l'abadal o el *solariego*, continua format per uns quants illots.

A l'espai comprès entre l'Ebre i el Duero, la consistència del domini reial és una mica més gran. Es basa, com vam veure, en l'existència de ciutats i els seus termes (en especial, en casos com el de Pancorbo o el de la mateixa Burgos) o els seus territoris (com és més clar als de Lerma i Roa). Encara així, les limitacions són evidents. Quan, al segle XIII, el consell burgalès vulgui ampliar el seu espai i constituir el seu raval, ho haurà de fer, des del 1255, en discontinuïtat física amb el terme de la ciutat; més encara, amb la mateixa demarcació territorial originària. Per la seva part, Valladolid, d'acord amb el seu espai i la seva història, es troba a mig camí entre el model del nord i el de l'Extremadura. Així, des del 1155; en una seqüència força expressiva, rep llogarrets i el turó de l'Alcor; manté conflictes per qüestions de límits d'espais de pastures amb la vila de Portillo; i acaba, per

fi, el 1217, incorporant al seu terme com a aldea la vila de Cabezón i el seu castell, originàriament, cap de la demarcació a la qual Valladolid havia pertangut. No s'ha completat del tot la inversió de la situació inicial, és a dir, el pas de l'antiga demarcació a territori de la nova ciutat, però gairebé s'ha aconseguit.

2.5.3.3.2.2. Les ciutats al sud del Duero: la *Comunidad de Villa y Tierra* a l'Extremadura

Ja vèiem com, des dels anys 1160-1170, l'enfonsament dels beneficis de l'àmbit comercial ramader va estimular una intensificació de l'explotació de l'àmbit agroramader. Els senyals són abundats i evidents. Recordem-ne alguns. Els esforços per a una explotació més gran dels termes i territoris de les ciutats. Els intents d'ampliació del primitiu raval de la ciutat gràcies als territoris propers, gairebé sempre situats al costat meridional del sistema Central, amb la inevitable sèrie d'annexions dels segovians, van ésser especialment importants, i el seu objectiu molt clar: incorporar els nous espais, convertint-los en territori del consell.

Naturalment, això es fa al preu de pugnes freqüents amb els consells propers per qüestions de límits, concloses, sense molta convicció, mitjançant acords sobre l'establiment de fites. Al llarg dels decennis finals del segle XII, el procés sembla continu: entre el 1172 i el 1212, almenys, nou plets en els quals es veuen immersos, a dues o tres bandes, gairebé tots els consells des de Valladolid a Toledo. Simples controvèrsies sobre límits mal definits en els furs breus inicials o veritables puges per la progressiva recerca de pastures?

En aquests conflictes, la veu cantant la porta el consell de la ciutat, que, a aquest efecte, ha aconseguit imposar-se sobre els pobles. El consell és qui busca i aconsegueix les confirmacions reials que el converteixen en cap d'un territori del consell. Però aquest consell es troba constituït per homes i és evident que, dins d'aquest, el caràcter militar del seu origen fronterer va promoure la superioritat d'aquells qui havien fet de la milícia la seva professió. Els cavallers. Al començament, amb caràcter obert: res no s'oposava que qualsevol assolís aquesta posició. Més tard, quan la funció guerrera va començar a resultar més llunyana, es va haver de treure partit d'uns altres ingressos: de la ramaderia i dels tributs establerts pel consell que els cavallers dominen.

A poc a poc, es tanquen les files de la cavalleria, exigint determinades condicions d'ingrés. En poc temps, es nodrirà, fonamentalment, amb aquells qui habiten a les ciutats i viles caps de consell. Serà estrany que s'acceptin cavallers als pobles, encara que, a Sepúlveda, s'admet l'ingrés a la cavalleria dels veïns del territori. Però aquest veïnatge té les seves exigències. Per sobre de tot, una: la possessió de fortuna personal que assegurï el manteniment del cavall i de les armes corresponents. És clar, un cavall dedicat a la guerra, no un simple animal de càrrega o de treball. Per tal que no hi hagi dubtes, i per si de cas els menestrals i comerciants se senten temptats a intentar-ho, el consell de Segòvia els ho recordarà taxativament el 1256. A partir d'aleshores, la cavalleria s'ha tancat. Els llinatges de cavallers s'afanyen a governar el consell hereditàriament. Com a col·lectiu, a través del domini *concejil*, conservaran el potencial econòmic que garanteixi la seva posició social i la seva reproducció en el marc del territori a costa del comú dels veïns.

La conclusió és clara: l'organització de l'espai es fa, per tant, des de les ciutats. A través d'una unitat nova: la «comunidad de villa y tierra», visible des de mitjan segle XIII. Una unitat que serveix

de suport a la xarxa d'acolliment territorial que el domini reial tracta d'establir. Dins d'aquesta, i amb una reconeguda subordinació a la ciutat, apareixen els pobles. Menys evident resulta el model més acabat que alguns autors han proposat. Suposen, en efecte, que, en la seva recerca de correlatiu amb la xarxa eclesiàstica de bisbat/ardiaconat/parròquia, aquesta comunitat de vila i terra tendria a ajustar-se a un esquema d'equivalències que tractaria de reproduir la jerarquització i organització eclesiàstiques. En el cas civil, la piràmide la conformarien: ciutat/vila/poble.

2.5.3.3.2.3. Un intent complementari d'aclarir i ordenar el domini reial a la zona entre el Cantàbric i el Duero. Les batllies

La «re població interior», decididament impulsada per Alfons VIII en aquest ampli territori, havia constituït un instrument per tal de crear, entre altres coses, pols de concentració del domini reial a zones on la seva presència havia estat reduïda. Tot i amb això, els resultats continuaven essent escassos. Calia, per això, una xarxa administrativa que recollís els drets del rei, com ho havien fet els territoris. Aquests havien acomplert la seva funció fins que la necessitat va impulsar els monarques a viciar els seus objectius. Amb els lliuraments als senyors a través de les tinences, amb la variació de les cèl·lules locals adscrites a cada raval, amb la fallida, per tant, dels entorns socioterritorials en tot allò que podien tenir de demarcació.

La necessitat de verificar una xarxa d'acolliment de les cèl·lules socials, fossin físiques o, simplement, fiscals, del domini reial semblava més urgent a finals del segle XII. La teoria jurídica romanista propiciava la idea d'una ampliació dels drets del rei sobre la base de reconeixement d'un cert senyoriu superior seu sobre el conjunt del regne. Semblava lògic esforçar-se per tal d'evitar-ne la pèrdua. Això no era impossible al sud del Duero, on les comunitats de vila i terra contribuïen a mantenir-los. Al nord, en canvi, els intents eren més difícils. El mateix Alfons VIII ho va poder comprovar en tractar de crear algunes de les viles. L'espai s'havia repartit, històricament, entre molts diversos titulars i aquests no es trobaven disposats a cedir els seus drets.

L'únic camí per tal d'ordenar-lo semblava la creació d'una xarxa d'acolliment dels pobles. Si les circumstàncies impediïen que fos de caràcter estrictament territorial, almenys, podria crear-se un model teòric que, des del punt de vista administratiu, és a dir, fonamentalment, fiscal, salvés les aparences. Al cap i a la fi, també la xarxa de l'Església, per molt territorial que es pretengués, havia de respectar els drets històrics de senyors laics i monàstics, que, en forma de centenars d'excepcions, continuaven vius en aquelles mateixes terres del nord del Duero.

Les batllies van aparèixer amb aquest objectiu. Els *merinos*, és clar, venien de lluny: els trobem a finals del segle XI. Amb la crisi dels 1109 al 1126, la seva presència es fa més fosca o s'extingeix temporalment. En la seva reaparició, disposen de funcions més territorialitzades, i, entre aquests, destaquen els de Burgos, els quals s'identifica amb els *merinos* majors de Castella. Per sota d'aquests, nous *merinos* actuen en el marc d'unitats menors, batllies més reduïdes, que agrupen territoris o fraccions d'aquests. La seva finalitat és evitar que es perdin els drets del rei. Per això, a mesura que, al segle XIII, es desenvolupa el sistema de les batllies menors, desapareixerà el de l'organització en territoris. Com havia passat a propòsit d'aquests, tampoc no coneixem bé el procés de constitució de les batllies, els criteris de demarcació d'aquestes. Per això, autors com Àngel

Ferrari sostenien que la divisió territorial de les batllies menors, com ho demostra el *Becerro* del 1352, era convencional, opinió que no s'avé amb el fet comprovat que les circumscripcions administratives contingudes en aquell responen a les batllies menors ja existents a Castella des del segle XIII. En un i l'altre cas, el que no es posa en dubte és que la xarxa de batllies va constituir una trama d'acolliment dels drets fiscals reials a la zona compresa entre el Cantàbric i el Duero. La modalitat triada per tal de recollir i centralitzar l'excedent.

3. CONCLUSIÓ: DE LA DISPERSIÓ A LA INTEGRACIÓ FÍSICA I SOCIAL

Al final d'aquesta història de cinc segles, la lliçó que se'n desprèn sembla clara. El punt de partida l'hem situat cap a l'any 700. Per manca de pressió social, la població establerta al solar del que serà Castella apareix en situació de dispersió física, de desestructuració social i política. A partir d'aquí, hem observat els comportaments dels tres elements en presència: Societat, Poder, Espai. I hem pogut comprovar una dialèctica permanent en un doble sentit. Primer: situacions en què predomina l'ampliació de l'excedent per via externa, mitjançant una extensió de l'espai a costa dels musulmans/situacions en què predomina l'ampliació de l'excedent per via interna, mitjançant la intensificació de l'esforç productiu sobre el solar castellà. I segon: situacions de força dels grups pagesos/situacions de desenvolupament dels grups senyorials.

L'entrecruament de les dues dialèctiques dona lloc a les variades situacions l'evolució de les quals he tractat de presentar ací. Amb una línia ben característica. La situació de dispersió física i desestructuració social i política, pròpia de l'espai castellà als segles VIII i IX, va anar essent substituïda per una organització social, global, de l'espai, la unitat bàsica de la qual, encara titubejant i incompleta, és el vilatge del segle X.

Els esforços pagesos que tendeixen a formalitzar lentament la comunitat del poble i el mateix poble seran accelerats, des de finals del segle X, per grups de senyors que, entre altres coses, han vist tallades les seves expectatives d'ampliació de l'excedent a costa dels musulmans. Això promou una formalització del model ja posat en vigor pels mateixos pagesos. Aquesta formalització implica notables progressos en la territorialització social i física de la població castellana durant el segle XI. Amb tot, de moment, els enquadraments més significatius són els que impliquen una circumscripció amb valor fonamental de recollida dels excedents: els dominis laics i eclesiàstics; els raval i les tinences de domini reial. Encara que, és clar, són prou per a estimular fórmules d'ordenació dels espais de producció i, més encara, dels espais de població.

Les tendències s'acceleren al segle XII. La nova detenció de les possibilitats d'ampliar l'excedent per via externa anima els senyors a fer-ho a través d'un ús més rendible dels espais dominats. Això comporta la normativització de la vida de les comunitats i, és clar, la definició d'uns usos econòmics de l'espai més estrictes, més profitosos. La demostració del seu èxit és visible a la segona meitat del segle XII, amb una extensió i enfortiment de les xarxes d'enquadrament social territorialitzat. Les ciutats, les comunitats de vila i terra, és clar. Però, també, les batllies. I, en el marc de la geografia eclesiàstica, les diòcesis, els ardiaconats i les parròquies. En definitiva, i d'acord amb els creixents excedents, visibles també en la floració de l'art romànic, tot un desplegament de noves unitats d'organització i d'articulació social de l'espai de Castella.

A la fi de l'anàlisi i de la síntesi, i dins d'un procés gradual, es dibuixen clarament algunes fites rellevants. En aquest sentit, els seixanta anys que envolten l'any 1000, els vint que emmarquen l'any 1100 i els quatre decennis finals del segle XII es mostren com a fites especialment significatives de la nostra història. Per a aquesta, la primera data, la de l'any 1000, simbolitzaria l'engegada d'una organització capaç d'assegurar l'èxit de l'aldea. La segona, poc després del 1100, exemplificaria la cristallització d'una societat feudal, amb la concreció del solar familiar i de la ciutat. La tercera, cap al 1200, resumiria un doble èxit. D'una banda, l'articulació politico-social dels espais del regne, visible en les xarxes d'enquadrament del domini reial i de l'Església. D'una altra, i conseqüent amb aquesta, la definició més precisa dels usos de l'espai castellà.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ BORGE, I. *Monarquía feudal y organización territorial. Alfoces y Merindades en Castilla (siglos X-XIV)*. Madrid, 1993.
- BARBERO, A; VIGIL, M. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona, 1978.
- BARCELÓ, M. [coord.]. *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, 1988.
- BARRENA, E. *La formación histórica de Guipúzcoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval*. Sant Sebastià, 1989.
- BARRIOS GARCÍA, A. *Estructuras agrarias y de poder en Castilla: el ejemplo de Ávila (1085-1320)*. 2 vol. Àvila, 1984.
- «Repoblación de la zona meridional del Duero. Fases de ocupación, procedencias y distribución espacial de los grupos repobladores». *Studia Historica* [Salamanca], vol. III (1985), p. 33-82.
- BONASSIE, P. *Del esclavismo al feudalismo occidental*. Barcelona, 1993. [Recopilació d'articles ja publicats]
- Burgos en la Alta Edad Media*. II Jornadas Burgalesas de Historia. Burgos, 1991. [En especial, les ponències de J. ORTEGA VALCÁRCCEL i J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR]
- Burgos en la Plena Edad Media*. III Jornadas Burgalesas de Historia. Burgos, 1993. [En premsa]
- DÍEZ HERRERA, C. *La formación de la sociedad feudal en Cantabria. La organización del territorio en los siglos IX al XIV*. Santander, 1990.
- ESTEPA, C. «Formación y consolidación del feudalismo en Castilla y León». *En torno al feudalismo hispánico*. I Congreso de Estudios Medievales. Àvila, 1989, p. 157-256.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. *La sociedad rural en la España medieval*. Madrid, 1983.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. [coord.]. *Organización social del espacio en la España medieval. La Corona de Castilla en los siglos VIII a XV*. Barcelona, 1985.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. «Organización social del espacio: propuestas de reflexión y análisis histórico de sus unidades en la España medieval». *Studia Historia* [Salamanca], *Historia Medieval*, VI (1988), p. 195-236.
- GONZÁLEZ DÍEZ, E. *El concejo burgalés (844-1369): marco histórico-constitucional*. Burgos, 1983.

- IGLESIA FERREIRÓS, A. «Derecho municipal, derecho señorial y derecho regio». *Historia. Instituciones. Documentos*, 4 [Sevilla] (1977), p. 115-197.
- LORING, M. I. *Cantabria en la Alta Edad Media: organización eclesiástica y relaciones sociales*. Madrid, 1987.
- MARTÍNEZ DÍEZ, G. *Las comunidades de Villa y Tierra de la Extremadura castellana (Estudio geográfico-histórico)*. Madrid, 1983.
- *Pueblos y alfores burgaleses de la repoblación*. Valladolid, 1985.
- MARTÍNEZ SOPENA, P. *La Tierra de Campos occidental. Poblamiento, poder y comunidad del siglo X al XIII*. Valladolid, 1987.
- ORTEGA VALCÁRCEL, J. *La Cantabria rural: sobre «La Montaña»*. Santander, 1987.
- *La transformación de un espacio rural. Las Montañas de Burgos*. Valladolid, 1974.
- PEÑA BOCOS, E. *La atribución social del espacio en el Norte peninsular: el proceso de cristalización del feudalismo en Castilla en los siglos IX a XII*. Santander, 1990. [Tesi doctoral inèdita]
- La reconquista y repoblación de los reinos hispánicos. Estado de la cuestión en los últimos cuarenta años*. Zaragoza, 1991.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. *Despoblación y repoblación del Valle del Duero*. Buenos Aires, 1966.
- Las sociedades de frontera en la España medieval*. Zaragoza, 1993.
- VILLAR, L. M. *La Extremadura castellano-leonesa: guerreros, clérigos y campesinos (711-1252)*. Valladolid, 1986.

L'atenció als temes d'organització social de l'espai a l'Espanya medieval i, en concret, al regne de Castella a l'època estudiada en aquestes pàgines continua viva. Vegeu-ne un parell de mostres recents:

- El Camino de Santiago y la articulación del espacio hispánico*. XX Semana de Estudios Medievales de Estella (25-30 de juliol de 1993). Pamplona, 1994.
- Organización social del espacio en el Madrid medieval*. V Jornadas de Historia Medieval de la A. C. Al-Mudayna (Madrid, 11-13 de novembre de 1993).